

MÚLTIDÉZŐ

NAGYATÁD
1944-45

NAGYATÁD 1944-45

MÚLTIDÉZŐ XI.

NAGYATÁD
2002

Szerkesztette:

Györe Béláné Sipos Ilona, Nagyné Gyánó Ágota,
Varga Éva

A kiadvány elkészítését dokumentumokkal, emlékeik elmondásával
segítették:

Cseke László, Fata László, Freller Miklós, Gaál Aladárné, Gáspár
István, Horváth Miklós, Juhász László, Dr. Kissné Dr. Erőss Klára,
Kovács Ferenc, Orsó Sándor, Orsó Csaba, Ruttner Andor, Takács
Ferenc

Kiadó:

Városi Könyvtár
Nagyatád

Felelős kiadó
Ormai István

Tipográfia: Nagy András

Fotó: Durgó Tibor

A címlapon a Kossuth utca 1945-ben

Készítette a Nagyatádi Mini Nyomda Kft.
300 példányban

E l ő s z ó

Itt járt a háború Nagyatádon és sok nagyatádi járt a háborúban. Hogyan, miként pusztított a mi lakóhelyünkön, mit semmisített meg, s az itt élőket mivel sújtotta a II. világháború? Erről szól a Múltidéző sorozat e legújabb kötete.

Az egytől-egyig kiváló írások szemléletesen mutatják be a történéseket, az eseményeket, a résztvevőket. Ezek a dolgozatok most olyasmivel ismertetnek meg bennünket, amiről keveset tudtunk. A háborútól közvetlenül sújtott Nagyatádról, a frontvonalban lévő településről, a helyi háborús eseményekről olvashatunk és láthatunk. Láthatunk olyan fotókat, amelyek talán először jelennek meg nyomtatásban. Szemléletesek és megdöbbentőek ezek a képek – igazi kortörténeti dokumentumok. Jól érzékeltetik, hogy micsoda pusztítást okozott a háború az épületekben, az utcákban. Romok, összedőlt, lebombázott házak sokasága. A sokat szenvedett nagyatádiak újjáépítették lakóhelyüket, nagy akarattal és szorgalmas munkával eltüntették a háborús sebeket. Nagyra becsüljük újjáépítő munkájukat.

Most, a Hősök Napján ezzel a kiadvánnyal is tisztelgünk a II. világháború nagyatádi áldozatai, hősei előtt. Emléküket kegyelettel megőrizzük.

Köszönetet mondok a kötet szerzőinek, a fotókat rendelkezésre bocsátóknak, a szerkesztőknek, hogy megjelenhetett a II. világháborús Nagyatádról ez az értékes, hiánypótló kiadvány. Tisztelettel ajánlom minden nagyatádi és városunk iránt érdeklődő figyelmébe.

Nagyatádon, 2002. május 26-án, a Hősök Napján

Ormai István
polgármester

Az értelmetlen háború

„Van-e értelme a háborúnak? Van-e értelmes háború? A válasz egyszerűnek látszik, különösen pacifista szemléletünknek, amelynek talán két oka van: az egyik a jóléti társadalom alapvető önzése; a megteremtett életszínvonal, egzisztencia féltése. A másik ok az a szemlélet, amely a két világháború - de különösen a második - után kialakult az emberekben; az élet minden területét érintő pusztítással, tízmilliók halálával kellett szembesülni. Nem létezett megkímélt hátszín, a veszteség nem csak a közvetlenül harcolókat érintette, mert a front átvonulása nyomán - „köszönhetően” a modern fegyvereknek - kő kövön nem maradt. Az európaiaknak most már mindörökké ezt jelenti a háború. Ennek tükrében értelmezzük át hajdani korok harcait is, ahol pedig sokszor csak néhány páncélos vitéz csetepatéja zajlott, akik megúszták apróbb karcolásokkal. Meglepődnénk, ha kiderülne, valójában hány áldozata is volt egy-egy, a történelemben megkülönböztetett szerepet kapó csatának.

A háború - amelyről ma csak negatív fogalmakkal, reszketve tudunk beszélni, és semmiképpen sem fogadjuk el a politika alternatívájának - valaha az élet szerves része volt. Mióta ember él a földön, mindig is létezett. Persze ez nem jelenti azt, hogy az emberek kifejezetten szerették volna, mindenesetre elgondolkodtató látni azokat a korabeli fotókat, ahol a hosszú békeévek után tüntetők vonulnak az utcára 1914-ben „Éljen a háború!” feliratú táblákkal. Mit sem sejtve arról, hogy hányan maradnak ott közülük a harctereken, jóval a „lombok lehullása” után is.

Létezhet-e értelmes halál a háborúban? A hazáért, az eszméért meghozott hősi áldozat példaértékű lehet az újabb generációk számára, tankönyvek lapjain megdobogtathatja későbbi korok tanulóinak szívét, de kérdés, hogy az eleve bukásra ítélt, eleve értelmetlen háborúban lehet-e értelmes halál.”

Ungvári Zsolt

Gyóni Géza : Csak egy éjszakára

Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
A pártoskodókat, a vitézkedőket.

Csak egy éjszakára:
A kik fenthirdetik, hogy - mi nem felejtünk,
Mikor a halál gép muzsikál felettünk;
Mikor láthatatlan magja kél a ködnek,
S gyilkos ólom-fecskék szanaszét röpködnek.

Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
Gerendatöréskor szálla-keresőket.

Csak egy éjszakára:
Mikor siketítón bögni kezd a gránát,
S úgy nyög a véres föld, mintha gyomrát vágnák;
Robbanó golyónak mikor fénye támad,
S véres vize kicsap a vén Visztulának.

Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
Az uzsoragarast fogukhoz verőket.

Csak egy éjszakára:
Mikor gránát-vulkán izzó közepén
Úgy forog a férfi, mint a falevél;
S mire földre omlik, ó, iszonyú omlás, -
Szép piros vitézből csak fekete csontváz.

Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
A hitetleneket s az üzérkedőket.

Csak egy éjszakára:
Mikor a pokolnak égő torka tárul,
S vér csurog a földön, vér csurog a fáról,
Mikor a rongy sátor nyöszörög a szélben,
S haló honvéd sóhajt: fiam.. feleségem...

Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
Hosszú csahos nyelvvel hazaszeretőket.

Csak egy éjszakára:
Vakító csillagnak mikor támad fénye,
Lássák meg arcuk a San-folyó tükrébe',
Amikor magyar vért gőzölve hömpölyget,
Hogy sírva sikoltsák: Istenem, ne többet.

Küldjétek el őket csak egy éjszakára,
Hogy emlékezzenek az anyjuk kínjára.

Csak egy éjszakára:
Hogy bújnának össze megrémülve, fázva;
Hogy fetrengne mind-mind, hogy meakulpázna;
Hogy tépné az ingét, hogy verné a mellét,
Hogy kiálná bögvé: Krisztusom, mi kell még!?

Krisztusom, mi kell még!?! Véreim mit adjak
Árjáért a vérnek, csak én megmaradjak!?

Hogy esküdne mind-mind,
S hitetlen göggyében, akit sosem ismert,
Hogy hívná a Krisztust, hogy hívná az Istent:
Magyar vérem ellen soha-soha többet!
- Csak egy éjszakára küldjétek el őket.

Zsidó deportálás Nagyatádon

Hikének!

Stamajd ki lépni ar
gyűlölet virágos kertjébe
szület a törösek megrövidít
Né essél kétségbe jusson vesztésbe
Nagy törösek között
Béres is tehen!

Szeretettel
barátnőd:

Kovács Marika.
19. oszt.

Magduznak!

Ha a fájdalomnak csak egyet-
len könnyét letörölled, ha van
egy szív, amely a hiedel eldva
ott virárvil felelled, ha csak egy
szív is mosolyt áravoltólál van.
veleőknek könnyes arcára, akkor
hidd el, nem éllel hiába!

Szeretettel:

Vezér Edith
I. o. b.

Nagyatád, 1943. márc. 17. én

A mártír halált halt Kovács Marika
sorai

Nagyatád, 1942. dec. 10. én.

A mártír halált halt Vezér Edith sorai

Közzétette: Györe Béláné

Radnóti Miklós : Erőltetett menet

Bolond, ki földre rogyván   fölkel és újra lépked,
s vándorló fájdalomként   mozdít bokát és térdet,
de mégis útnak indul,   mint akit szárny emel,
s hiába hívja árok,   maradni úgyse mer,
s ha kérdezed, miért nem?   még visszaszól talán,
hogy várja őt az asszony   s egy bölcsebb, szép halál.
Pedig bolond a jámbor,   mert ott az otthonok
fölött régóta már csak   a perzselt szél forog,
hanyattfeküdt a házfal,   eltört a szilvafa,
és félelemtől bolyhos   a honni éjszaka.
Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szivemben hordom
mindazt, mit érdemes még,   s van visszatérni otthon;
ha volna még! s mint egykor   a régi hűs verandán
a béke méhe zöngne,   míg hűl a szilvalekvár,
a nyárvégi csönd napozna   az álmos kerteken
a lomb között gyümölcsök   ringnának meztelen,
és Fanni várna szökén   a rőt sövény előtt,
s árnyékot írna lassan   a lassú délelőtt, -
de hisz lehet talán még!   a hold ma oly kerek!
Ne menj tovább, barátom,   kiálts rám! s fölkelek!

Bor, 1944. szeptember 15.

Dr. Surányi Márton (1886 - 1945)

Ötven év nagy idő. Ki emlékszik már az ősz hajú orvosra, aki szürke kerékpárján, fáradhatatlanul látogatta a betegeket?

Ötven év, és alig van ember Nagyatádon, aki tudná, mi történt 1944 tavaszán, mit érzett a doktor, mikor feleségével, fiával együtt a megsemmisülés felé indították őket a fajelmélet megszállottai.

Somogyvámason született, Kaposváron érettségizett. Az egyetemet Budapesten végezte, orvossá 1909-ben avatták. Gyakorló évei alatt sebész és belgyógyászként végigjárta a monarchiát: Nagyvárad, Prága, Szabadka,

majd 1914-ben, az első világháborúban katonai szolgálat következett. Négy évig volt katonaeorvos, mint ezredorvost Arany Érdemkereszttel és a Vöröskereszt Tiszti Jelvényével tüntették ki. A háború után visszakerült szülőföldjére, Somogy megye székhelyére, Kaposvárra.

1928-tól közel tíz évig Nagyatád körorvosa volt. Minden hivatását szerető ember előtt példamutató az ő tevékenysége. Nagyon komolyan vette a felelősséget, amellyel a település megbízta, és igyekezett megfelelni a bizalomnak, amellyel az emberek megtisztelték. Számon tartotta a város frissen műtött, súlyos betegeit, akár naponta látogatta őket szürke kerékpárján. Gondoljuk meg, akkor még nem volt penicillin, de létezett a diftéria, tüdőbaj és sok más fertőző betegség. Ő vezette be az iskolákban a kötelező egészségügyi ellenőrzést, szemvizsgálatot, tüdő- és golyvaszűrést. Szigorúan megkövetelte a gyermekek újraoltását.

Volt betegei arra emlékeznek, hogy mindig pontosan eltalálta a leghatásosabb gyógyszert, amelyet aztán az öreg, de nagy tudású Vasdényei

Elemér patikus gondosan elkészített, és ezzel életeket mentett. Nagyatád társadalmi életében - amíg tehetette - intenzíven vett részt: előljárósági és képviselő-testületi tag, az új gyógyfürdő első orvosa. Családszerető emberként ismerték. Lakása a Széchenyi térre nézett (a mai könyvtár mellett), rendelője pedig a Kiszely utcára. Két gyermeket nevelt. Fia - késői gyermek, a szörnyű időkben még csak tizennégy éves - szüleivel együtt élt, amikor utolsó újtukra indultak.

Haláluk napja is közös:

AUSCHWITZ, 1945. március 7.

Nagyné Gyánó Ágota

Schmideg Dezső (1893 - 1945)

„Hősi halált halt 1945. január 15-én.”

A szerény vidéki szabómester életútja keservesen párhuzamos a huszadik század történéseivel. Görgetegen született Schmideg Vilmos és Politzer Janka izraelita vallású szülők gyermekeként. Névadói az anyakönyvezés szerint Dávid utónévvel is megajándékozták. Iskolai tanulmányait befejezve - kereskedő rokonaitól eltérően - mesterséget tanult: szabóság lett.

Huszonegy éves volt, mikor kitört az első világháború, ahova őt is és édesapját is bevonlatták. 1914 őszén már a szerb harctérre került. A pécsi 19. Gyalogezred albuma így emlékszik róla: „A szerb és orosz hadszíntereken harcolt 12 hónapig. 1915. június 14-én fogságba esett, ahonnan csak 1918. szeptemberében szabadult. A legnehezebb körülmények között is mindig becsülettel látta el kötelességét. 1915. május 28-án az orosz állásokba való

sikeres bejutása után zászlóalj parancsnoki dícséretben részesült.” Négy év harctéren és hadifogságban, miközben édesanyja elesett férjét siratta és fiát várta reménykedve. Az apáról megjött a hivatalos értesítés: Schmideg Vilmos (hősi halált halt. Özvegye megkapta a Hangya Szövetkezet vezetését Görgetegen - talán kegyeletből. Nehéz elindulni egy falusi szabónak 1918-ban. Az elszegényedett lakosság nem varratott új ruhákat. Egyetlen fekete ruhájukat is a láda mélyén őrizték a férfiak - sokan a sírig.

Nagyatád volt az a közeli nagyobb település, mely munkát, életet biztosított a fogságból hazatért fiatalembernek. Hamarosan megnősült: a csinos nagyatádi Hamburger Rózsát vette feleségül. Esküvői tanúk voltak Nagyatádon: Landler Aladár és Frank Ignác - jólismert kereskedők. Kossuth utcai bérlakásukban - a Turul patika melletti Plasinka-házban - két udvari szobában éltek és nevelték fiúkat. A szabóműhely az utcán volt - Plasinka bácsi borbélyüzlete mellett. Az alacsony régi üzletekben mindig volt forgalom, a vendégek mellett kíváncsi gyerekek is szívesen hallgatták a felnőtteket.

Schmideg Dezső fia, Sándor igen érdeklődött a modern technika iránt, barátait elbűvölte gramofonjával, de saját barkácsolású rádiója is volt, sőt filmvetítőt is szerzett valahonnan. Tölcséres masináján divatos slágereket zengtetett.

Aztán megbetegedett a szép fiatal feleség. Plasinka néni könnyek között mesélte, hogyan búcsúzott a szörnyű ráktól lefogyva, kezeit esdeklően kinyújtva: Kérem, vigyázzon a fiamra!

1942-ben halt meg. Sírja a lezárt - magas köfallyal határolt - nagyatádi izraelita temetőben van. 30 év után Schmideg Dezső megadóan vette kezébe a második világháborús behívót, mely munkaszolgálatra szól az orosz frontra. A családi sors megisméltődött: hadijelentés szerint 1945. Január 15-én hősi halált halt. Nem érthette meg fia felnőtté válását - megmenekülését és hazatérését a munkaszolgálatból - házasságát a nagyatádi Krausz Anna Máriával (akit polgári iskolában csak Krausz Picinek hívtunk). Nem ismerhette meg unokáit.

Neve a Széchenyi park második világháborús hősi emlékművén arany betűkkel megörökítve olvasható. Így üzennek Ők, akiknek életét követelte áldozatul a háború.

Nagyné Gyánó Ágota

SS gyilkosság Nagyatádon

1944 október végén a szovjet csapatok már elérték a Dél-Dunántúl térségét, és nemcsak a civil menekültek, hanem főleg a délvidéki bácskai svábokból álló reguláris alakulatok Nagyatádon áthaladva mentek Németország felé.

Mint ismeretes, a zsidótörvény mentességet adott a deportálás alól azoknak, akik vegyesházasságot kötöttek - az egyik családtag férj vagy feleség más vallású volt - vagy akik vitézségi éremmel rendelkeztek.

Ez Nagyatádon 6-8 családot érintett, akik a kitelepítés után saját otthonukban maradhattak. Későbbiekben főleg az időskorúak, az egyedül élők úgy döntöttek, hogy életbiztonságuk érdekében a Békési házba költöztek - ma Baross utca, Kereskedelmi Szakiskola - és akkor nem gondoltak arra, hogy ez az elhatározásuk milyen végzetes tragédiához vezethet.

Zöldi Márton hírhelt SS alakulata nov. 2-án délután érkezett Nagyatádra, és a besúgóktól tudomást szereztek arról, hogy a Békési házban kivételezettek élnek, akiket aztán kegyetlen módon legyilkoltak.

A lövéseket, a szerencsétlenek sikoltozását a laktanyában is lehetett hallani, és a helyszínre kivonuló készülség csak azt tudta megállapítani, hogy a házban lakókat meggyilkolták, a tettesek a helyszínről eltávoztak. Az SS-ek ezt a szörnyűséget úgy hajtották végre, hogy a házban tartózkodókat egyenként a kijárat ajtón az udvarra tuskolták, majd orvul hátulról két lövéssel fejbe lőtték.

Itt halt meg:

Burányi Györgyné	43 éves
Landler Aladár	68 éves
Landler Aladárné	58 éves
Sykora Lászlóné	37 éves
Vastag Sándorné	36 éves

Nagyatád város önkormányzata a holocaust 50 éves évfordulója alkalmából méltó emléket állított, amelyen a fenti nevek is megtalálhatók.

Horváth Miklós

A Landler - ház

Harminc évvel ezelőtt az atádiak még jól ismerték a képen látható egyemeletes épületet a Baross utca közepén. A 30-as évek ízlését tükrözte, földszintjén széles kirakatokkal, üzletbejáróval. Kapuja - sűrűn beépült kisvárosi igényeknek felelt meg, fából készült és teljesen zárt volt. Emeletén világos, nagy ablakok, rajtuk modern, kitámasztott redőnyökkel a főútra néztek. Lakói jómódú, szorgalmas zsidó kereskedők voltak, rokonságban más, nagyatádi családokkal.

Landler Aladár és felesége 1944. november 2-ig éltek otthonukban. A férj érdemelte ki a megkülönböztetést, mert az első világháborúban harcolt és hősi magatartását "nemzetvédelmi" kereszttel jutalmazták. Ez a kitüntetés származástól független védelmet jelentett a házaspárnak.

1944. október 15-től a puccsal hatalomra került nyilasok totális diktatúrát vezettek be. Megkezdődött a haláltánc: összeszedték az addig felmentett zsidókat (pl. akinek házastársa keresztény volt - "árja-párja") és gettót jelöltek ki számukra.

Landler Aladár is odakerült feleségével és a szigorúan őrzött, bezárt embereket már soha többé nem láttuk. 1944. november 2-án késő este a hírhedt Zöldi-különítmény tarkólövessel kivégezte őket.

Nagyatád lakosságát nagyon megrendítette az eset, hiszen a rémség helyben történt, ismertük az áldozatokat. Aztán december elején elérte a városunkat a front, négyhónapos ostromállapot következett. Kiűritették a lakosságot, csak néhányan maradtak biztosnak vélt pincéikben.

1945. áprilisában véget ért a háború, mindent elborítottak a romok. A Landler-ház sorsa szerencsésebben alakult, mint lakóié. Földszintjére költözött a posta, emeletén pedig otthonukat veszített helybeliek nyertek elhelyezést. Itt laktak dr. Zsille Károlyék, az országos hírű Zsilley Margit filmszínésznő szülei. Mária néni szívesen mutatta lányának gyönyörű rózsaszín tüllruháját, melyet az Álomkeringő című filmben viselt Sárdi János oldalán. A film slágere: Májusban bolond a szív... mindenki ismerte, énekelte sok-sok éven át.

A Baross utca átépítése során kibővítették a régi leányiskolát, majd elkészült 1974-ben a Szakmunkásképző Intézet. A mai posta átadásáig a Landler-házban működött a posta, akkor lebontották, helyére épült a Szakképző Iskola aulája, mögötte újabb tantermekkel.

Kevesen emlékszünk már a ház és a Baross utca egykori képére, a járda szélén sorakozó alacsony díszfákra, melyeken tavasszal kis csokrokban rózsaszín virágok nyíltak mit sem sejtően, évről-évre megújulva, mint az alattuk zsbongó diáksereg.

Nagyné Gyánó Ágota

Szikszai Barnabás : Cseppnyi F. A.-nak

Zsugorodik egyre a kép.
Az a híd és a patak
milyen cseppnyivé lett,
mikor a megnőtt élet
visszatért a házhoz,
- honnan - nem tudtak, mit hoz -
csak ment, távolodott egyre,
mint vándor fel a hegyre,
halomba gyűlt benne a tudás,
minek - ha mélyére ás -
csak közhelyeit őrzi már;
de az a táj - cseppnyi haza -
filmképe megmaradt,
rajta - mert el nem szakadt -
örökké porzik az út,
vizet önt az udvari kút,
ballag piciny tehéncsorda,
s kerítés, a merev korda,
határt húz a horizontra.

Porzó út, a híd és patak
cseppnyi égető fókusza
újra s újra megmutatja:
milyen a haza.

Kenéz Sándor (1910 - 1979)

református lelkész Nagyatád Wallenberge
a város posztumusz kitüntetettje 1995-ben

Nagyatád főközlekedési útján, mikor a kanyarban lassít az utazó kedves, kalotaszegi stílusban épült templom mellett halad el. A templomot 1940-ben szentelték fel, a református gyülekezetnek első lelkésze Kenéz Sándor tiszteletes úr volt.

Pest megyében, Dabon született, agrár értelmiségi családban. Az egyházi hivatás a történelmi hírű pápai gimnáziumban érintette meg. Ott érettségizett és a teológiát is Pápán végezte - mindkettőt kitűnő eredménnyel. Rendkívüli nyelvérzékét bizonyítja, hogy a kötelező latin és görög mellett angolul és héberül is tanult. 1935-ben egy évig ösztöndíjjal a skóciai ST. Andrews-i egyetemen folyta-

tott teológiai tanulmányait. Ez az év talán egész életét meghatározta: az angol nyelv tökéletes elsajátítása, londoni látogatásai - az akkori vesztes háború után megnyomorított hazai viszonyok után, - a britek gondtalan, világbirodalmi jóléte, a hagyományosan demokratikus légkör kifogyhatatlan élmény maradt számára.

1936-ban Csurgón internátusi nevelőtanár, 1937-ben Nagykanizsán, 1938-39-ben Kaposváron segédlelkész.

Nagyatádon akkor még nem volt állandó református pap, a szomszéd településekről jártak át a lelkészek Istentiszteletet tartani. Mikor az igény az

állandó lelkipásztorra valóra válhatott, követség ment Pápára a püspökhöz. Az ő javaslatára hívták meg Kenéz Sándort, aki mint fiatal házaspár - örömmel fogadta a kérést és beköltözött a lelkészlakba. Az egyházközség nem dúskált a javakban, de szerény tisztességgel látta el papját. (Nagy szerepe volt a támogatásban Dr. Mátyás Sándor presbiternek)

A biztató jövőt derékba törte a háború, de Kenéz Sándor ember volt az embertelenségben; a sírjánál elmondott nekrológ szerint „ő volt Nagyatád Wallenberge”. Sok zsidót mentett meg az egyházi igazolások segítségével.

1945-ben a háborúban felrobbantott templom újjáépítésénél - saját kifejezésével - minden téglát átment a kezén. Az országban az ő templomát állították legelőször helyre, Tildy Zoltán köztársasági elnök külön látogatással méltatta az egyházközség lelkesedését.

Sajnos a bizakodás, lelkesedés nem nyerte el jutalmát. Nehéz idők következtek. Az egyházi jövedelmet kiegészítő földet elveszte az állam. A pap felesége - diplomás tanítónő - nem taníthatott az állami iskolában. 1947-ig - mint hitoktatót, még heti 8 órában alkalmazták a polgári fiúiskolában.

Családjában közben két gyermekkel bővült, ellátásukról gondoskodni kellett. Az angol nyelvet addig is állandóan gyakorolta: olvasott, fordított, ismerőseinek segített a levelezésben. Most anyagi nehézségeit könnyítette angol nyelvórák adásával. Sok magántanulója volt (Én is részt vehettem lenyűgöző óráin, amelyeket személyes angol élményeinek elmondásával tett érdekessé.)

1952-ben tudtán kívül - esperessé választották, de nem fogadta el. Inkább vállalta a tisztességes szegénységet, hiszen akkor egy ilyen megbízás magában hordozta a politikai megalkuvást is.

Nem hagyta el kis templomát, első otthonát, hűségesei nagyváradi híveit. Tovább szervezte gyülekezetét, bár az egyesületeket államilag feloszlatták: az Asszonykör, a Biblia és Legénykör nem működhetett. Hetenként a templomnál jöttek össze, ott oktatta hittanra az ifjúságot.

Kerékpáron, vagy gyalog látogatta híveit, vigasztalta a betegeket, elesetteket. Közben ahogy múlt az idő, enyhült a szorítás, gyermekei nem kis nehézségek árán, de tanulhattak. Még azt is megérhette, hogy külföldön élő orvos lánya segítségével újra láthatta ifjúságának színhelyeit. Boldogan, annyi élménnyel tért haza, hogy talán még egy életre is elég lett volna. Nemes szíve, amely mindenkinek tudott valamit nyújtani - őt cserben hagyta.

Beteljesedtek Longfellow sorai az Esős nap című költeményből, amelyet nagyon szeretett és gyakran idézett:

Be still sad heart! And cease repining.

Somlyó György fordításában:

De csönd, bős szív, elég a zokszó,
felhőn túl még a fény patakzó.
Sorsod mindenkivel közös,
s nincs élet, hogy ne volna esős
nap benne, amely kopár, kietlen.

Nagy Jenőné Gyánó Ágota

Nagyatád bombázása 1944. augusztus 9.

UJ-SOMOGY

Nagyatád szerda délelőtti bombázásának 5 halálos áldozata van

Szerdán délelőtt Nagyatádon is megszólaltak a légiveszélyt jelző szirénák és jelezték, hogy ellenséges repülőgépek közelednek a város felé.

A légiriadó alatt angolszász terroristák repültek át Nagyatád légtérét és

a terrorbombázók 10 bombát dobtak a békés somogi városkára.

A ledobott bombák Matter István háza körül érték földet és ott rob-

bantak fel. A bombák közül az egyik telitalálatban pusztította el Matter hentesmester házát és a ház szomszédságában lévő másik lakóházat. A ledobott 10 bomba közel esett egymáshoz és ennek volt következménye az, hogy

a terrorbombázás öt halálos áldozatot követelt, öt ember pedig súlyosan megsebesült.

A terrorátadás áldozatai a riadó alkalmával nem mentek le az óvóhelyre, hanem bent a házakban tartózkodtak és így pusztulak el.

Légiriadó volt Kaposváron

Szerdán d. e. 10.12 órakor megszólaltak Kaposvárott a légiriadót jelző szirénák.

A riadó 12.15 óráig tartott. A riadó alatt ellenséges gépek repültek át Kaposvár légtérében.

Az egész járás siet a nagyatádi bombakárosultak megsegítésére

Nagyatád község belterületét f. n. 8-án súlyos bombatámadás érte, melynek következtében 8 elhalálozás és több súlyos sebesülés történt.

A legjobban rászoruló bombakárosultak részére gróf Széchenyi Pál Imre lábodi földbirtokos táviratilag 2000 pengőt, vitéz Sass Aladár nagyatádi sórnagykereske-

dő 500 pengőt és a nagyatádi tűzharcos szövetség 500 pengőt utalt át. A bombakárosultak részére esetleges további adományokat a járás főszolgabírájához kérjük eljuttatni.

A bombatámadás alkalmával 5 lakóház ment tönkre és megromlódott többé-kevésbé 20 lakóház és melléképület.

Szövetséges repülőgépek bombázása Nagyatádon 1944. aug. 9-én

A II. világháború idején Magyarországon az amerikai - angol légitervekenység 1943-ban - igaz csak szórványosan - de megkezdődött.

A német megszállás - 1944. márc. 19. - után azonban már rendszeresen naponta folytatódott. A szövetséges repülőkötelékek Horvátország felől a reggeli órákban 8 - 10 óra között érkeztek Nagyatád légtérébe. A bombázók 6 - 8 ezer méter magasságban vadászgépek kíséretében repültek Budapest felé, ipartelepek, olajtárolók, vasúti csomópontok megsemmisítésére.

Amikor a támadó gépek az országhatár felé közeledtek a rádió adását megszakítva „Légiveszély - Légiveszély jelzéssel - az érintett körzetek megszervezésével figyelmeztette a helyi légoltalmi szervezeteket a közelgő veszélyre.

A légoltalmi őrség a rk. templom toronyépületében figyelte az égboltot és a rádió felhívását. A légiriadó elrendelése után a régi tűzoltószertár előtt felállított kézi meghajtású sziréna - változó magasságú illetve erősségű vjj-jogó hanggal - figyelmeztetet a bombázógépek érkezésére.

Nem egy esetben is előfordult - az országhatár közelsége miatt - hogy a rádió felhívása csak késve akkor hangzott el, amikor a repülőgépek már el is hagyták Nagyatád légtérét. A légoltalmi pk.ság ezért úgy döntött, hogy a rádió jelzésétől függetlenül az őrség már akkor köteles riasztani, ha az érkező gépek dübörgését, zúgását észleli.

A légoltalmi törvény szerint a légiriadó alatt mindenki köteles az óvóhelyen tartózkodni, amelyet a lakosság az első napokban be is tartott, de később - mivel semmi jel nem utalt arra, hogy itt bombázásra is sor kerülhet, nem ment az óvóhelyre, tette a dolgát, vagy érdeklődéssel figyelte a gépek vonulását. Veszélyérzete, mint a mesében „jön a farkas" napról-napra csökkent a berepüléseket kényszerűen elfogadta, tudomásul vette.

Veszélyt csak a magányosan, nem kötelékben visszatérő gépek gerjesztettek, ugyanis géphiba, vagy egyéb okból a pilóták arra kényszerültek, hogy megszabaduljanak felesleges rakományuktól, ezért főleg mezőgazdasági területekre dobták le bombáikat.

1944. júl.-7.én Henész térségben egy visszatérő gép bombájának légnyomásától meghalt Tóth József 47 éves henészi lakos.

1944. okt. 16-án a konzervgyár Zrinyi utcai külső telepére esett bomba, de csak kisebb anyagi kár keletkezett, személyi sérülés nem történt.

Olyan eset is előfordult - 1944. július első vasárnapján a délelőtti órákban - hogy a bombázógépeket kísérő vadászgépek közül egy kivált a kötelékből és pillanat alatt kb. 800 méter magasságból géppuska sorozatot zúdított a Rinya patak akkor igen kedvelt „Takács” gödör területén tartózkodókra. Szerencsére sebesülés nem történt, de akik - köztük én is - átélték ezt a támadást ezzel járó halálfélelmet ezt sohasem felejtik el.

A község vezetése, de a lakosság is abban reménykedett, hogy a több mint egy éve tartó berepülések során a szövetséges gépek a békés falusi településeket nem támadták, így a jövőben is ez a tendencia tovább folytatódik.

Ez a feltételezés tévesnek bizonyult. Az 1944. aug. 9-i Kossuth utcai bombázás óta 58 év telt el, de annak szörnyősége, borzalma ma is élénken él emlékezetemben. Abban az évben itt voltam katona. Kilenc óra körül megszólalt a sziréna. Az utasítás szerint a légiriadó alatt a laktanyában katona sem tartózkodhatott, ezért a gyakorlótéren - ma Szent István park - magasra nőtt fűzfák alatt vártuk, mint mindig a légiriadó feloldását.

Ezen a napon verőfényes idő volt és nem gondoltunk arra, hogy veszélyt fenyeget bennünket.

Nyugodtan beszélgettünk, pedig az előjelek utaltak arra, hogy nem szokványos átrepülés várható. Az ellenséges gépek eddig közvetlenül a község felett még nem repültek, magasságuk minden esetben elérte a 6 - 8 ezer métert, most sokkal alacsonyabban jöttek. Katonai távcsővel figyeltük a pilótákat, elolvastuk a gépek jelzéseit. A bombázók egyre nagyobb dübörgéssel közeledtek, szinte vibrált a levegő. Ösztönösen a fatörzshöz húzódtunk, s talán ez volt a szerencsénk, mert a következő pillanatban fülsiketítő, sivítő hanggal tőlünk 80 méterre tíz bomba csapódott a Vather-házra és robbantak fel.

Az erős légnyomás földre tepert bennünket, tetőcserepek, tüvegtörmelék szóródtak szerte szét a levegőben, óriási por és füst kavarodott, de nekünk az ijedségen kívül nem esett bajunk.

Sajnos a bombatámadás nemcsak anyagi károkat, hanem életet is követelt.

Meghaltak: Antal Károlyné *élt 58 évet*
Mather Ernesztina *élt 16 évet*
Mather Vilmos Sándor *élt 21 évet*
Perger Ferenc *élt 30 évet*
Perger Ferencné Rozsonya Rózsa *élt 22 évet*
Peti Istvánné *élt 49 évet*
Radeczki Gézáné *élt 23 évet*
Radeczki Katalin *élt 4 évet*

Többen megsérültek, öt lakóház ment tönkre, megrongálódott több lakóépület és mellékhelyiség.

A terrortámadás áldozatai a riadó alkalmából nem mentek óvóhelyre, hanem a házakban és a kapualjban tartózkodtak.

A község vezetői a károsultak részére gyűjtést szerveztek és a lakosság példamutatóan adakozott és érdemesnek tartom felsorolni azoknak a névsorát, akik jelentős összeggel segítettek a bombakárosultakat.

gr. Széchenyi Pál földbirtokos	2000 pengő
Sass Aladár sörkereskedő	500 pengő
Tűzharcos Szövetség	500 pengő

Ekkor senki sem gondoltak, hogy ez a bombatámadás személyi és anyagi veszteségei eltörpülnek és össze sem hasonlíthatók az 1944.dec. 12 - 1945. márc. 30-ig tartó front halálos áldozatainak számával, a lakóépületekben keletkezett károk nagyságával.

Horváth Miklós

*A Kossuth utcai Mather-ház romjai,
ahol a két testvér Ernesztin és Vilmos meghalt*

*A bombázás áldozatainak ravatalai
a központi temetőben*

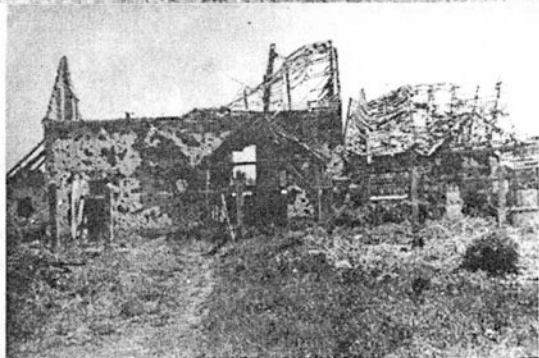
Ostromállapot Nagyatádon

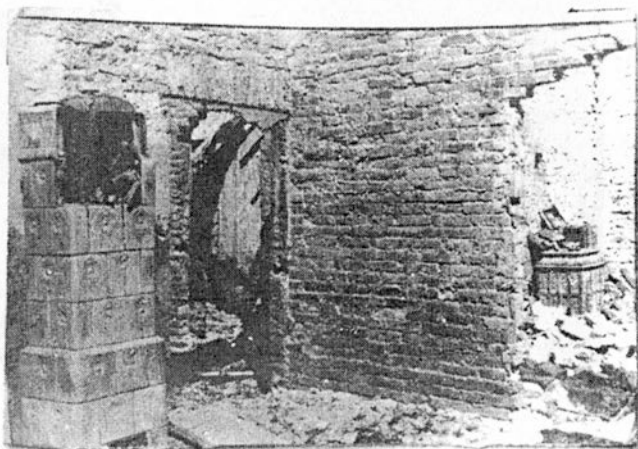

Frontvonal a Hunyadi utca végén

A felvétel a tönkretett házak egyik szobáját ábrázolja
A felvétel a tönkretett házak egyikét szobáját ábrázolja

Kedves Nagyságos Asszony!

Dr. Rusvay Kálmán állatorvos - ki menekültként lakott a városban a front alatt családjával a Beregszászi u. 3-ban - levele Dr. Eröss Istvánnénak az 1945. évi háborús időkből.

Nagyatád, 1945. febr. 18.

Megkaptuk a február 6-án és 12-én írott leveleket, valamint a Nagykanizsán febr. 13-án feladott levelezőlapot. Ma pedig megjött a K.M. által hozott levél. Mindezt köszönjük, és nagyon hálásak vagyunk többek között az azokban foglalt hírekért. Bizony hozzánk nagyon kevés hír jut el a nagyvilág híreiből.

Most már néha látunk Zalai Közlönyt és nagy ritkán Új Magyarországot is. A postát elég rendszeresen hozzák. Örülök, hogy a viszonyokhoz képest jól vannak és hogy Pistával is megvan az összeköttetés. Csodálkozom, hogy

Saegyalád, 1945 febr. 18.

Kedves Sasvári Sasvári!

Magyarországra a febr. 6-án és 12-án írott leveleket, valamint a Magyarországra a febr. 13-án feladott levelezőlapot. Ma pedig megjött a K. H. által hozott levél. Mindketten köszönjük és nagyon hálásak vagyunk többek között az azonnali fogott híreikért. Bizony nagyon nagyon kevés hír jut el a magyarországi híreikről. Most már több híreket Zalai Közlöny és nagy ritkán még a sajtó is írt meg, de az a tény, hogy a sajtó általában híreket közöl, nem is igazán érdekel. Éppen ezért, hogy a sajtó általában híreket közöl, nem is igazán érdekel. Éppen ezért, hogy a sajtó általában híreket közöl, nem is igazán érdekel. Éppen ezért, hogy a sajtó általában híreket közöl, nem is igazán érdekel.

Zalalövőről nem ír gyakrabban. A zalaegerszegi th. Áorvos már válaszolt a levelemre. Azt írja, hogy Nyíri Kaposvárott maradt és most szombathelyi felügyelő intézi a mi ügyeinket is.

Itt a hadihelyzet napról napra súlyosbodik. Az orosz is lő most már nem csak az aknával, hanem ágyúval is. Sajnos ez ellen az Eröss-ház nem nyújt

védelmet. De - úgy látom - Nagyatádon kevés háznak van olyan pincéje, amelyik gránát ellen megvédene. Mindenesetre a kis szoba és az előszoba teteje meg van hordva fával, a konyha-, a folyosó-, és az előszoba ablak is el van torlaszolva fával.

A kis szoba az ajtó előtt az előszobában még külön torlasz van szekrényekből, amelyek belül és körül szintén fával vannak megrakva. Így nagyjából akna ellen védve volnánk, de gránát ellen bizony aligha. Bognáréknál az előszoba ablak fölött vágta át a falat, de bent komoly kár nem történt. Ők a pincéjükben voltak. Mi az előszoba ablakon és ajtón keresztül már 7-8 kis golyót kaptunk. Az ebédlő ablak felső résein tegnap este vágódott be a második fegyvergolyó. Egyébként a ház körül mostanában már veszély nem volt. Mi legtöbbször a hálóban alszunk és Tibor az Anna helyén. Persze éjjel is, nappal is többször maradunk a kis szobában. Most bolgárok és oláhok vannak odaát. A napokban fogtak el 8-9 bolgárt. Február 15-én nagyon csúnya éjszakánk volt. Ekkor verték ki a németek az ellenséget a Batiszta malomból, a Takács pincéből és a vágóhídról. Most már a Rinyán innen csak a vágóhid mögött, valami bolgár kertészethez hasonló kis viskóban van ellenség. A Rotter-pék háza sarkán drótakadállyal van a simongáti út lezárva, de ezenkívül ez is, meg a Kiszely utca is alá van aknázva. A Karbuczky-üzlet és a Vasdényei-patika között szintén széles és mély árkot ástak, meg nagy torlaszt építettek. Ehhez a torlaszhoz a sürgöny- és villanyoszlopokon kívül többek között két transzformátort is felhasználtak (á 30.000 P!) A Horthy Miklós úton már csak ott van villanyoszlop, ahová az orosz belát. A hadi károkat Nagyatád évtizedekig nem tudja pótolni! Naponta 120 ember és több fogoly dolgozik a németeknek. Eddig az embereket minden nemzetközi jog ellenére a legelső vonalban dolgoztatták és bizony már hallottunk arról, hogy több sebesültünk van ebből kifolyólag. Sajnos sürgetéseink ellenére sem tudta ezt a magyar hatóság megakadályozni. Az utóbbi időben ismét gyakoribbak a halálesetek és a súlyos sebesülések. Tegnap pl. meghalt a Szulimán-fiú Bodvicáról, Molnár György a Zrínyi utcából és Dudás kályhás innen a mi utcánk végéről a Horthy M. úton. Isten kezében vagyunk és bizony csak ő védhet meg bennünket.

Szetsey Irma és Veress ügyvéd vették kezükbe az emberek ügyes-bajos dolgainak intézését, mivel a közigazgatásnak nyoma sem volt. Szetsey Irma már most szobrot érdemelne. Ma temettek el 17 orosz hullát, akik még decemberben estek el a Petőfi utcában a Valcsics-kertben. Saját szemével győződött meg Szetsey Irma, hogy mindegyik orosznál volt imakönyv és

egynél olvasó is. Egy főhadnagy és egy hadnagy volt köztük. Most már minden kedden bejön Takács (A kis szobában folytatom, mivel a Tallián utca és a Baross-utca között potyognak az aknák) szolgabíró és Várvízi Somogyiszobról. Pénteken pedig egy katonaoorvos rendel a Nádor főtiszték pincéjében. Cseh főszolgabíró vagy pláne a főispán nem mernek hozzánk kijönni. Már kaptunk hosszas várakozás és nagyon komoly hangú levél után egy hordágyat és némi kötszert. A decemberi, januári és februári fizetésem községi pénzből kifizették. Bognár szomszéd működik, mint főszolgabíró megbízott és Vörös Elek a főjegyző helyettese. Pataki főjegyző és Nádor főtiszt, valamint Takács szolgabíró január elején kimentek Bolhársra és onnan járnak be S.szobra, mint járási székhelyre. Tegnapelőtt Gaálék is elmentek. Eljött értük az a rokonuk, akivel Nagyságos Asszony az országúton találkozott. Utólagos engedelmével hálószobájukat befogadtam és részben az istállópadláson és az úriszobában helyeztem el. Február 15-én a Tallián utca nagyon sokat kapott és bizonyára ez könnyebbé tette a Gaálék elhatározását. A mi utcánk egész Nagyatádon talán még a legépebb. Kisatád, a Zrínyi, a Petőfi, a Hunyadi és a Baross utca, valamint a főtér csaknem minden épülete találatot kapott. A templom és a kolostor persze különösen ki van készítve. A templom sorában nincsen már természetesen polgári lakosság. Bányaiék és Hámoriné Somogyiszobon vannak. A barátok elszéledtek. György páter maradt itt velünk és sorkosztton tartjuk. Kétszer már nálunk is volt. Nagyon jól érezte magát. Bizony, most már alig van nadrágos ember N.atádon!

A németek az első vonalat most már szabályszerűen kiépítették. Most a városban építik a támaszpontokat és az összekötő árkokat. A Kassai utca Rinya felé eső oldalán is ástak egy 2 m mély összekötő árkot, amelynek a fenekét a dohánybevéltő kerítésének a deszkáival padlózták ki. Szóval minden jel arra vall, hogy utcai harcra készülődnek. Adja az Isten, hogy ez ne következze be, hanem harc nélkül legyen vége a mai nehéz helyzetnek!

Mi egészségben és épségben vagyunk. Nekem sokat kell szaladgálni. De eddig - hála Istennek - bírom. A fiam órabeosztás szerint olvas és tanul. Egyszer elvitték a barátok udvarára árkot ásni. Persze az most első vonal. El lehet képzelni, milyen nehezen vártuk haza! Nagyon jók és kedvesek a szomszédok és ők segítenek Tibort eltitkolni. Most már úgy szerepel, mint az én orvosi segédem. A feleségem is aránylag vitézül bír mindent. Most már csak nyöszörög, de nem citerázik. A fülét azért most is bedugja, ha lőnek. Nagyon sokat dolgozik. Míg Anna itt volt, addig is ő takarította a

szobákat, a fürdőszobát, mosott, vasalt és főzött. Anna megtette azt, hogy délelőtt beült a kis szobába és olvasott, vagy levele írt. Ha pedig elment a pékhez, vagy húsért, akkor 2-3 óra múlva jött haza. Nekünk és - véleményem szerint - a Nagyságos Asszonyéknak - csak előnyös, hogy Anna nincs itt. A feleségem a sütőben nagyon sikerült kenyeret süt, sokkal szebbeket és jobbakat, mint Anna a péknél. A malac ügyet majd likvidálom, de egyelőre ki kell nyomozni, hogy hol van a malac, mivel nekem Anna azt nem kötötte az orromra. Természetesen a föld és a kert ügyet szabályszerűen elintézem, amikor és amennyiben a körülmények engedik. A burgonyát is igyekszem megfelelően értékesíteni. Az éjjel Zavagyil Pistáéktól elvitték nemcsak a tyúkokat, hanem a galambokat is. Erre mi ma este már behoztuk a mienket a konyhába. A borból 1,1/2 - 1,1/2 litert adtam Bánhidinak, Bogárnak és Pistának. Ők és mi is nagyon szépen köszönünk mindent. A kulcsokat megkaptuk. Még alma is volt, persze részben megrothadva az egyik szekrényben. De almát találtunk a lisztes láda alatt kolbásszal együtt az eldugott szalonkák között is. A kért dolgokon kívül 4 szál kolbászt is becsomagoltunk. Az utcai fronton a lepedő alatti kolbászokat Anna leszedte, mikor Gyula bácsi itt volt és - sajnos - azt oda nem tette vissza. Mikor reklamáltam, azt mondta, hogy a többiekhez tette a tűzfalhoz. Lehet, mert én már nem emlékeztem, hogy mennyit tettünk ide. Az autó, a kerékpár, sőt a sí-léc és a szobában eldugott autógumi is megvan. Persze az autó „megsebesült”. A padláson megtalált szappant mindet küldöm.

Febr. 7-én a németek legutóbbi leváltása alkalmával a cédulát levettem az ajtóról. Azóta bizony elég gyakran be-bezuhanhatnak a németek és pincét, matracot és hálóléphet keresnek. A pince és az üres szoba persze nem tetszik nekik, a matracot illetően pedig megfelelő kioktatást kapnak és eddig továbbálltak lemondva minden igényről. Persze a bunkerokba nemcsak a matracokat, hanem a dunnákat és párnákat is kihordták és térdig álltak a pehelyben! És még van pofájuk matracokat keresni. Én mint tiszt Galíciában és Volhíniában meg Olaszországban ellenséges területen a földön szalmán feküdtem, amikor a háziak nyugodtan és kényelmesen aludtak a megszokott helyükön. Ezek pedig csak matracon és paplanos ágyban akarnak aludni. Az Isten nem ver bortal!

Szeretnék még sokat írni. De későre jár és még nem is csomagoltunk. Néha-néha lehetőleg küldönc útján tessék egy-egy rövidke (8-10 oldalas!) levelet küldeni. Ha postán jön a levél, akkor tessék vigyázni, mert – állító-

lag - cenzúráznak. Károly és Gyula bátyámnak tiszteletteljes üdvözetem,
Édesanyjának kézsókom átadását kérve maradok kezit csókolva

Kálmán

Kuttner Andor tanár úr visszaemlékezései Nagyatádról a háború idején

A pusztító visszavonulás közelgett hozzánk. 1944. december 10-én a lakosság ágyúörgésre, géppuskasorozatokra lett figyelmes. December 11-én megkezdődtek a harcok, a szovjet hadsereg a Rinya keleti partján, Henészbén, Simongáton, a német csapatok a község keleti szélén ástak védőárkokat. Bizony ezt a munkát a lakosságra rótták.

Az emberek idegesek. Már nem lehet később arról beszélni, mikor lönek. Mindig lönek. Nem csak katonák sebesülnek, civilek is. Két gyermeket pl. az édesapjuk előtt ütött agyon az akna. Egy család kicsit levegőre akart menni. Visszafelé az apa volt az utolsó. Akna vágta agyon a lelépésnél. Ebben az időben nincs vezető, nincs hatóság, nincs anyag. A németek gyalázatosan rabolnak, elvisznek mindent, pedig magam nem egyszer látom, hogy a levágott állatokból jobb élelmzésük van, mint a hazájukban volt. Közben éjjelenként a Rinyán átjönnek az orosz csapatok, pl. 13-án is a házaknál jártak, senkit sem bántottak, csak németek után kutattak. A község minden részében maradtak halottak. Az emberek mindig idegesebbek. Sok iparos elment más községbe, de a parasztság maradt. Úgy érezte, ez a föld az övé, őrizni kell. Két dolog, ami megtöri az embereket, a folytonos lödözés, ezzel együtt a rejtőzködés is, és a németek állandó rablása.

A Szilveszter esti harc óriási volt. Egy orosz százados mondta később, hogy ebben az éjszakában négyezer aknát és gránátot löttek Nagyatádra és vidékére. Egy más nap a lakosságot hadimunkára rendelték, az orosz vonal közelében. Ott kellett árkot ásniuk. Öreg, asszony, gyermek vizes pincékben él, nincs kenyér, nem lehet örölni, a szegény ember éheznek. De nyugatra menni senki nem akar. A németek durváskodnak a hadimunkák miatt.

A község közepe lassan üres kezd lenni. Február elején Nagyatád már nem község, csak félig lerombolt házcsoport. Az utcákon hosszanti lövészárkok, a Benyák-háznál keresztül az úton gerendákból, iskolapadokból, fatörzsekből zárófalat emeltek. A Hunyadi utcában áttörték a házfalakat, a Széchenyi téren, a Kossuth utcában a házak közepén futóárkot ástak. Mindenhol törött cserép, üveg, gerenda, letört fák, - és mindig több és több magyar halott. A németek a Konzervgyárból elvisznek mindent, segít a la-

kosság egy része is, így a gabona, a megmaradt cukor és egyéb más nem juthat a rászorulóknak. Egy halott a Széchenyi téren feküdt hanyatt a járdán keresztül. Magas, szőke, lányarcú szép gyerek volt. Rajta volt a csúcsos komisszársapkája is. A németek egész télen nem engedték eltemetni. Sok a civil aknasérült és halott. Az emberek idegesek, nyugtalanok, nem tudnak folyton pincében bunkerban lenni. Aki tud, már elmegy más községbe.

Március 30. Nagy az izgalom. A németek készülődnek. A férfi lakosságot Nagyatádon és a közeli községekben este 6 órára a községi központokba rendelték. Miután élelmiszert is magukkal kellett vinniük, bizonyára magukkal akarják hajtani őket. De senki sem ment oda. Mindenki kérdez, mindenki suttog. A németek amit lehet, még tönkretesznek. Bemennek pl. a Fonalgyárba és fejszével összetörik a kapcsolótáblákat, gépeket. Épületek, hidak alá vannak aknázva, a templom tornyában több mázsa dinamitot helyeztek el, ugyanígy a malomban is. A Téglagyár kéményét is előkészítették. Ne nézhessenek utánuk, ne örölhessenek, ne tudjon dolgozni a munkásság. A tehetetlenség tomboló dühe ég bennük. Remegnek, de várnak. A lakosság is remeg. Érti, tudja, hogy elmennek, de nem tudja, milyenek lesznek az oroszok. Nagypénteken, március 30-án éjjel 11 óra körül csend van. A németek között mozgolódás, topogás. Egyszerre teljes csend lesz. Horváthék pincéjét Bodvicán ideges katona zörgeti. Lovakat keres, fenyegetőzik. Berzencéig kell kocsis, a lőszert és az elrablott holmit vinni. Tehát mennek! De kocsis nincs. Minden háznál figyelnek, várnak, remegnek, hallgatóznak. Csend! Elmentek!

Elmentek Tarany, Berzence, Bolhás irányába. Gyors egymásutánban óriási robbanásokat hall az aludni nem tudó nép. És ledől a templom tornya, a gyárkémény. Összeomlik a malom. Csend van. Egy lövés sincs. Sem csoport. Elmentek. Bizonyára az oroszok is tudják. Hajnalodik. Délen lovasság jön át a Rinyán. A vasúton 20-30-as csoportokban bolgár katonák közelednek. Ugyanígy megindulnak a bolgár csapatok is Simongát felől.

A nép lassanként házaiba tér. A négyhónapos remegés, kínlódás, nélkülözés után békésen ülnek a napsugaras fényben, először beszélgetnek aggodás nélkül szeretteikkel. Aztán megkezdődik a lakás, a föld, a gyár, a műhelyek, a boltok nézegetése.

Hangfelvétel alapján

Vészterhes napok naplótöredékei

Emlékezik a szemtanú

„1944. december 6-án éjjel kezdődött. Robbanás rázta meg a községet. Az emberek álmukból riadva rémülten rohantak az utcára. Mi történt? A németek felrobbantották a vasúti hidat, közelednek az oroszok.” Egy időköptatta fűzetben olvasom ezeket a sorokat.

Címlapján kézírással ez áll:

„Jegyzetek a II. világháború Nagyatád és környékén lezajlott harcairól.”

Lejegyezte: Ruttner Andor, aki igazgató tanító volt Bodvicán. A harcok alatt mindvégig Nagyatádon tartózkodott, s a szemtanú hitelességével naplószerűen rögzítette az eseményeket. Az ő feljegyzései alapján idézem fel az akkori történeteket.

„December 11-én kezdődnek meg a harcok. A szovjet hadsereg a Rinya keleti partján, Henészbén és Simongáton, a német csapatok a Zrínyi utca, Kiszely utca, Petőfi utca és Bodvica vonalába építik ki állomásaikat. A rémült lakosság óvóhelyekre menekül, ahol nincs pince ott a szoba közepén ásnak bunkert.

December 15-én du. 5 és 6 óra között nagy tűzérsegi harc kezdődik. Akna csattog, dörögnek az ágyúk, szólnak a gépfegyverek. Ez folytatódik éjjel is. A németek kétségbeesetten védekeznek. A harcok napról napra fokozódnak. Orvos nincs, gyógyszer nincs. A gyógyszerterát kirabolták.

December 22-én a főispán elrendeli a kiűritést. Az emberek vonakodnak, csak az iparosok közül engedelmeskednek néhányan, a parasztság marad.

December 26. A németek feltörték Kovács Ödön gabonaraktárát és elvittek mindent... Mi lesz a lakossággal, mit fognak enni?

A szilveszter esti harc rettenetes volt. A felszabadulás után mondta egy orosz százados, hogy ezen az éjszakán négyezer gránátot és aknát lőttek Nagyatádra és vidékére.

Január 30. A németek kijelentik a vonakodó lakoságnak hogy agyon lövik azt, aki nem megy hadimunkára.

Február 1. „Beidéznek a jelenlegi szülőotthonban lévő parancsnokságra - írja Andor bácsi - s a községi bíróval köteleznek bennünket arra, hogy a községben lévő idegeneket főbelövés terhe mellett jelentsük be. De miért? Hiszen nem ártottak senkinek. Mert kikről is van szó?

A németek gyors visszavonulásuk alkalmával nem akarták a rablott holmit elhagyni, ezért a gazdákat kötelezték idősebb, vagy akár 12-15 éves kocsisokkal, akiknek addig kellett hajtani, míg más kocsit vagy autót kaptak. Ezek a szegény öregek és gyerekek rejtőztek nálunk. A parancs után bíránk Orbán József, a régi kaszárnyában (ma kollégium) mondta Poór Vendel kocsisnak: „Vágtass és mondd meg szegény menekülteknek, rejtőzzenek, német katonák akarják őket összegyűjteni.” És a lakosság elrejtette őket.”

Február 7. Magyar csendőrök kutatnak katonaszökevények után. Vincze Béla, aki mindent megkísérelt a fonalgyár megmentésére, jelentette, hogy a németek a gépeket el akarják vinni. Turóczynéval, Bognár Lajossal a német parancsnokságra mennek tiltakozni. Eredménnyel. És lőnek, lőnek. Mikor lesz ennek vége?

Február 18. A tavaszi déli szél temetetlen hullák szagát hozza. A Petőfi utcában, a Valcsics-kert környékén december óta ott fekszenek. Lágyra fordult az idő nem lehet tovább várni.

Turóczyné fehér zászlóval megy a két front közé. Németh Vendel és Bárdos Pál kocsival a halottakig hajt. Az oroszok integetnek, hogy nem lőnnek csak dolgozzanak. 18 halottat emeltek a kocsikra, elvitték a temetőbe és közös, már megásott sírba tették. Az odavezényelt német katona azt sem engedte meg, hogy az irataikat megnézzék. Így a közös sírba ismeretlen halottak fekszenek.

Február 25. A német parancsnok közli, hogy a községet március 3-ig ki kell üríteni. (elsejéig kb. 800-1000 ember hagyta el a községet). Az idősebbek kijelentik ha agyon is lövik őket, akkor is maradnak. A lakosság egy része azonban elindul. Hosszú sorban, batyúval a hátukon vonulnak.

Március 12. A németek amit még lehet tönkretesznek. A fonalgyár drága gépeit fejszével aprítják. Az épületeket, hidakat aláaknázták. A templomok tornyába, a malomba több mázsa dinamitot helyeztek, a téglagyár kéményét is előkészítették.

A maradék lakosság remegve vár, érzi, tudja, hogy elmennek, de nem tudja milyenek lesznek az oroszok.

Március 30. Nagypéntek. A németek között mozgolódás támad. Az emberek minden háznál lélegzetvisszafojtva figyelnek, várnak, hallgatóznak. Éjjel 11 óra - Csend! - Elmentek! - Gyors egymásutánba óriási robbanások. Ledől a református és a katolikus templom tornya, a gyárkémény, összeomlik a malom. Újra csend van.

„Szomszédom, Sárdinecz Ferenc kimegy az utcára, nézeget. Szomszédja az öreg Beke bácsi odakiállt neki: azt hiszem jobb gazdát kapunk. A lövész árkok úgy 40-50 méterre vannak. Kimennek. Egy tisztet látnak aki a Rinyától nézi az elhagyott német állásokat. Sárdinecz Ferenc odakiabál oroszul: Jöjjenek a németek elmentek.” Megindulnak. Délen lovasság jön át a Rinyán. A vasúton 20-30-as csoportokban bolgár katonák vonulnak (mint később kiderült a szovjet csapatot Budára vezényelték és bolgár csapatok váltották fel őket). A lakosság számára véget ért a háború. A nyomai azonban itt éktelenkednek...”

Itt véget ér a napló, melyet lejegyeztem, nem szó szerint, csak a lényegét érintve, kihagyásokkal közreadom a krónikás emlékére.

Gáspár István

Emlékezzünk...

Hunyadi utca 1945. március 30.

A borzalmakkal teli négyhónapos front alól felszabadult Nagyatád, Simongát és Henész felől 9-10 óra tájban megjelentek a felszabadító hadsereg első katonái.

1945. március 30-án Nagyatádra is beköszöntött a régvárt szabadság napja.

A kora hajnali órákban a német csapatok pánik-szerűen elmenekültek, elhallgattak a fegyverek, amelyek 115 napig éjjel-nappal ontották a halált.

A szovjet csapatokkal együtt harcoló első bolgár hadsereg katonáit nagy-nagy szeretettel üdvözölte az a néhány személy, aki átvészelte a borzalmakat, sikerült életét megmenteni, elérjtőzni a kitelepítés, vagy a behívás elől a romok alatt. E sorsdöntő és boldog pillanatot azonban tömérdek szenvedés, nélkülözés és félelem előzte meg.

1944. december 7-től, a felszabadulásig még hosszú idő telt el. Kevesen gondolták, hogy Nagyatádon ilyen hosszú időre megmerevednek a frontok, ádáz harc színhelyévé válik a település. A németek végső erőfeszítéseik árán igyekeztek megállítani az előretörő szovjet csapatokat abból a célból, hogy a front a Balatonig húzódó vonalon álljon meg, hogy ezáltal balkáni hadseregük átvonulhasson a Dráva-Száva közén és megvédhessék utolsó gazdasági bázisaikat, Dél-Németországot, Ausztriát, de a számukra nélkülözhetetlen zalai olajmezőket is.

A visszavonuló német csapatok végső elkeseredésükben mindent megsemmisítettek, elpusztítottak, amivel akadályozni tudták a szovjet csapatok előrenyomulását.

A volt Batiszta-malom romjai

árkokat, fedezékeket építeni. A községben maradt embereket arra kényszerítették, hogy az éjszakai órákban futóárkokat ássanak, akadályokat építsenek. A Rinya-völgyi ismeretlen terep és a németek által addig kiépített frontvonal arra kényszerítette az ideérkező szovjet csapatokat, hogy téli állásokat építsenek ki, rendezkedjenek be védelmi harcokra.

A legtöbbször ostromolt rész a Hunyadi utca keleti vége, a Batiszta malom és a közbűgőhid környéke volt. Ez a rész többször cserélt gazdát, mindkét szembenálló fél jelentős veszteségeket szenvedett. Január közepére a németeknek sikerült erős védelmi vonalat kiépíteniök az egész frontszakaszon.

Ezért robbantották fel már december elején a két Rinya-hidat, a két híd közötti utat, hogy elvágják Henészt és Nagyatádot egymástól. Nagyatádtól északra és délre elterülő Rinya-völgye alkalmasnak mutatkozott a frontvonalak kiépítésére, ezért a németek gyors tempóban igyekeztek lövész-

Január 10-én a harcoló szovjet csapatokat az első bolgár hadsereg katonái váltották fel, akik Nagyatád és Barcs körzetében folytattak aktív védelmi harcokat. A németek által indított támadásokat mindig sikeresen visszaverték, sőt február 15-én egy zászlóalj átkelt a Rinyán és Nagyatádtól délre új hídfőállást létesített. A németek március elsején megindított támadásait, majd a március 10-én délután kialakult legnagyobb támadást is sikeresen visszaverték, s ez azt jelentette, hogy a németek többé már nem is tudtak említésre méltó támadást indítani. A bécsi támadó hadművelet részeként az első bolgár hadsereg március 26-án parancsot kapott, hogy az 57. szovjet hadsereggel együttműködve indítson támadást. A hatalmas erőfölénybe került szovjet és bolgár csapatok intenzív támadásai végül is menekülésre kényszerítették a fasisztákat is. Menekülésüket a rombolás a pusztítás kísérte. Megsemmisítették Nagyatád szinte minden magasabb épületét, felrobbantották a gyárkéményeket, hidakat, s mindent, ami az útjukba esett. A szabadragot drága áron hozták el hozzánk a szovjet és bolgár harcosok.

Juhász László

Kraumann Erik grafikája az ostromlott városról

Szetsey Irma

(1910-1978)

Ki ne ismerné Kanizsai Dorottyát, aki a mohácsi vész után végigjárta a csatamezőt, összeszedte és eltemette a halottakat. Nagyatádnak is volt ilyen nagyasszonya, aki 1945 februárjában, két segítőtársával, egylovas szekérrel, kezében fehér zászlóval kiment a csatamezőre - amely akkor a Petőfi utca kertjeinél húzódott -, összegyűjtötte az elesett katonákat, magyarokat, németeket, oroszokat, hogy tiszteleggel eltemesse őket. A szembenálló ellen-

séges fegyverek némán hallgattak, míg szomorú feladatát végezte. A bátor asszonyt Turóczyné Szetsey Irmának hívták.

Történelmi családból származott. Nagyapja, idősebb Szetsey István császári és királyi hadnagy, az 1848-as szabadságharc őrnagya 1892-ben halt meg, mint Nagyatád postamestere. Apja ügyvéd, a református egyház gondnoka, a Baross utcai Szetsey ház alapítója. (Az épületet a városrendezésnél lebontották, helyén nyílt a Bajcsy-Zsilinszky utca)

Ez a ház legújabbkori történelmünk egyik színhelye volt, 1945-ben itt alakult meg a Független Kisgazdapárt, amelynek elnöke Szetsey Irma lett.

Atádon mindenki ismerte. Népszerű volt, sokat szerepelt, énekelt műkedvelő előadásokon. Mielőtt férjhez ment - férje vezérkari tiszt volt - Budapesten elvégezte a jogi egyetemet. Fiatalon megözvegyült, ezért 1942-ben visszatért a szülői házba. Itt érte 1944-ben a háború. Természetes volt számára, hogy ez az otthona, nem hagyhatja el, míg segíteni tud másokon. Négy hónapig házuk pincéjében lakott és a harcok szünetében Somogyoszobról élelmet, pénzt, orvost (néha "csak" állatorvost) hozott a rászorulóknak. Munkájában dr. Veress Dezső volt a fő támogatója.

A háború után, amikor megindult az élet, pártok alakultak. Az akkor rendkívül népszerű kisgazdapárt vezetőjének mindenki Szetsey Irmát java-

solta. Anyja révén korszerű földbirtokkal és mezőgazdasági tapasztalatokkal rendelkezett. Az 1946-os választásokon bekerült a parlamentbe és 1948-ig képviselte városunkat a koalíciós kormányzás idején.

A pártok megszűnése után még egy évig lakott Nagyatádon. Helyzete itt már nem volt biztonságos, ezért második férjével, Horváth Istvánnal a kölkedpusztai maradék birtokra költöztek. Dolgoztak teljes erővel a földeken, de a kirótt beszolgáltatási kötelezettségnek így sem tudtak eleget tenni, jött a börtön. Ez volt az utolsó csepp a pohárban, feladták a küzdelmet. Mindent pénzzé tettek és 1950-ben Budapestre költöztek. Hallani sem akart többé közéletéről, politikáról. Családi körben töltötte napjait. Férjével, aki hőerőműveket gyártó cég alkalmazottja volt, néha külföldre utazgattak. A sors iróniája, hogy nem mint közéleti ember, hanem mint feleség jutott el távoli országokba.

Míg köztünk volt, nagyszerű szervezőnek, melegszívű okos asszonynak ismertük. Támogatta az ifjúságot, helyet adott szolid szórakozásuknak. Jó megjelenésével, kiváló szónoki képességével magával ragadta környezetét.

Felmérhetetlen vesztesége városunknak, de talán az országnak is, hogy ez a tehetséges asszony fiatalon kiszorult közéletünkől. Soha többé nem jött Atádra.

Kötelességünk emlékezni rá: majd ötven évvel ezelőtt ő volt városunk nagymamája.

Nagyné Gyánó Ágota

Vincze Béla

(1893-1962)

Elöttem a fénykép: kicsit mosolygós, de egyben távolságtartó arc tekint rám.

Milyen volt a valóságban Vincze Béla, a nagyatádi cérnagyár egykori főmechanikusa? Munkatársai emlékeiből rajzolódik ki az ember, akinek szinte nem volt magánélete, a gyárban dolgozott, lakott és álmodott.

1923-ban került a külföldi tőkével létesített modern üzembe, amely a MEZ RT. tulajdona volt. A német, majd angol tulajdonosok megkövetelték a fegyelmet, a minőségi munkát, de az erkölcsi, anyagi megbecsülés fejlettebb volt, mint a hazai üzemekben.

Vincze Béla kiváló szakember hírében állt, természetesen másoktól is megkövetelte a pontos, fegyelmezett munkát. Mégis önzetlen, emberszerető főnököknek tartották. Igazi értékei a háború alatt mutatkoztak meg.

1944. decemberében leállt a gyár, a németek ott rendezték be főhadiszállásukat. A közelben lakó civilek, a gyár vezetői, munkásai az üzem légóltalmi pincéjében kerestek menedéket a hónapokig tartó ostrom alatt. Mivel a gyárnak békeidőben is korszerű egészségügyi ellátása volt, a harcok alatt a város elsősegélyt nyújtó helyévé vált.

Vincze Béla ellátta a sebesülteket. Síncekbe rakta a töréseket, sebeket fertőtlenített, kötözött, kórházba juttatta a rászorultakat. Az egészséges embereket élelemmel, pénzzel látta el. Az éjszaka csendjében pedig - pár beavatott emberével - megszervezte a gyár külső őrségét, közben elcsomagolta a nélkülözhetetlen gépeket, berendezéseket, nyersanyagot és titkos helyekre rejtette.

1945. áprilisában, mikor Atádon véget ért a háború, rögtön hozzáfogott az üzem helyreállításához. (A német gyárigazgató elhagyta az országot.) Minden előkerült, csak a felrobbantott kémény miatt nem termelhettek. Vincze Béla - az akkori nehéz utazási körülmények ellenére - elment Beremendre cementért, építőanyagért. A munkatársai segítségével megépítették a kéményt, augusztusban beindult a termelés. Addig megbízott telepvezető volt, de utána már az Újpesti Cérnagyárnak - és másoknak sem állt érdekében, hogy ezen a poszton maradjon. Áthelyezték Újpestre, ott dolgozott két évig, majd saját kérésére visszakerült a nagyatádi telepre, mint főmechanikus - egészen nyugdíjazásáig. Nem volt már fiatal, de tele életerővel, tervekkel, nagy csalódásnak érzete a nyugdíjba küldést.

Lakásáról az általa épített gyárkéményre látott, azt nézte naphosszat szóltalanul. Nézte a gyárat, otthonát, az életét, a benne égő energia lassan ellobogott, kiégett. Négy évvel később meghalt.

Nagyatádon van eltemetve, de sírját hiába keressük. Nem váltotta meg senki, elpusztította a feledés.

Nagy Jenőné Gyánó Ágota

Dr. Freller Andor (1905-1957) a járási Nemzeti Bizottság elnökének „segélykiáltása”

1905-ben született az akkor még Zala megyéhez tartozó Csabrendeken. Elemi iskoláit szülőfalujában, a középiskola első négy osztályát Sümegen, a második négyet a keszthelyi prémontrei-rendi katolikus főgimnáziumban végezte. Érettségi után a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtudományi Karán folytatta tanulmányait. Ott olyan tanárai voltak, mint Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Grosschmid Béni, Doleschall Alfréd, Timon Ákos, Panler Ákos.

Szülei szerény anyagi körülmények között éltek, ezért a továbbtanulás költségeit saját magának kellett előteremtenie úgy, hogy korrepetálásokat vállalt.

Egyetemi tanulmányai befejezése után két évig Keszthelyen, majd 1930. áprilisától 1933. júniusáig Nagyatádon, dr. Steiner Béla irodájában volt ügyvédjelölt. Az egységes bírói és ügyvédi vizsga letétele után 1933-ban nyitotta meg ügyvédi irodáját Nagyatádon.

A háború közeledtével 1936-ban és 1938-ban katonának, 1940-ben (Pécs, Marcali, Somogyjád), 1942-ben (Szigetvár) és 1944-ben (Mohács, Nagybajom) munkaszolgálatra hívták be. Ez utóbbi alkalommal gyomorvérzést kapott, és a kaposvári kórházba szállították. Kaposváron érte az orosz csapatok bejövetele 1944. december 2-án. Nagyatádra azonban még nem tudott visszatérni az itteni harcok elhúzódása miatt, ezért továbbra is Kaposváron maradt, ahol Papp Andor kollégája vendége volt.

1945. április 5-én tért vissza Nagyatádra. Mikor a demokratikus pártok a nagyatádi járás Nemzeti Bizottságát megalakították, őt, mint a Kisgazda Párt tagját választották meg a Nemzeti Bizottság járási és helyi elnökéül. Megbízását fél évig töltötte be, kiújult gyomorbetegsége miatt volt kényte-

len lemondani róla. A háború után újult erővel, egy jobb jövőben való hittel kezdett el dolgozni. Teljes odaadással védte ügyfeleit, akik bíztak benne, tisztelték és szerették. Különösen Segesdről kereste fel sok kliens, szokta is mondogatni: „az én segesdi népem”. Büszke volt arra, hogy ott még a porban játszó kisfiú is felismerte. A katolikus templom újjáépítését anyagiakkal támogatta.

Az 1940-es évek végén megjelenő politikai viharfelhők miatt felszámolta addig virágzó irodáját. Tette ezt annak ellenére, hogy az ügyvédi munka volt az élete. Azért döntött mégis így, mert attól tartott, hogy családjával együtt kitelepítik, megmutatta a jövő: nem is egy helybeli kollégájának ilyen sors jutott osztályrészéül az 1950-es évek elején. Előbb Győrben dolgozott a Megyei Bíróságon, majd Budapestre került, ahol különböző vállalatok jogtanácsosa volt. Ebben a minőségben igen sokat utazott, bejárta az egész országot. Fiának mindenhonét küldött egy lapot az illető város, község, táj jellegzetességeit kiemelve. Igen szerette a gyerekeket és nagyon tudott bánni velük. Egyszer a saját édesanyja azt mondta neki - még mielőtt családja lett volna -: „én csak a te gyereked szeretnék lenni”.

A fenti munkahelyek egyikén sem érezte igazán jól magát, ezért az első alkalommal, amikor úgy találta, hogy ez már lehetséges (1955) hazatért Nagyatádra, hogy a számára örömet jelentő ügyvédi munkát folytassa. Sajnos ezt nem tehette sokáig, megfáradt szíve 1957. január 9-én megszünt dobogni.

Halála előtt kórháza betegyán még elolvashatta 5. osztályos fia Szülőföldemen című fogalmazását. „Mindenkinek legkedvesebb helye a szülőföldje. Nagyatádon születtem. Nincs nekem kedvesebb ennél a vidéknél. Ha nyári alkonykor kimegyek a Rinya fűzfákkal szegélyezett partjára, vagy játszótársaimmal nyilat hegyezünk a kedves nádasban, vagy kergetőzünk és nagyokat szívunk a most összegereblyézett széna friss illatából: sejtelmesen meleg érzés tölt el bennünket. Kedves és ismert minden ház, a várost szegélyező gyarak, az erdők, ahol epret, gombát, földiszedret szedtünk, a legelő, ahonnan a tehének kolompja hangzik és friss tej szaga árad. Ismerünk és szeretünk minden embert, hiszen egyetlen nagy család vagyunk. Henész, Simongát, Bodvica, Kisatád dolgozó parasztjait, főutcánk régi iparosait, a Széchenyi tér ismert kereskedőit.

Felejthetetlenül kedves mindez nekünk, nagyatádiaknak, és igaz öröm így szeretteink körében élni.”

Györe Béláné Sipos Ilona

1945. április 9.

"...amikor hazaérkeztem, szörnyű látvány tárult szemem elé"

Dr. Freller Andor, a járási Nemzeti Bizottság szervezésével megbízott nagyatádi ügyvéd jelentése az élet megindulásának első napjáról.

"Nagyságos Bakonyi Lajos Úrnak,

Somogy vármegye Nemzeti Bizottsága Elnökének, Kaposvár.

Mélyen Tisztelt Elnök Uram! Bár szóbelileg - Szabó István vármegyei tisztviselő úr útján küldöttem némi tájékoztatást a nagyatádi viszonyokról, megragadom az első alkalmat, hogy írásban is küldjek beszámolót megbízatásom eddigi teljesítéséről és általában a helyi viszonyokról.

Ott kezdem, amikor hazaérkeztem, szörnyű látvány tárult szemem elé. Ötvöskönyiban szálltam le a vonatról, onnan hazáig az út mellett mindenütt lövészárkok, bunkerek és telve velük az egész mező. Mindenfelé szétszórta fel nem robbant lövedékek hevernek és messziről látszik, hogy a templomok romokban hevernek. Amint a faluba beértünk, kezdődött a szörnyű kép. Talán egyetlen ház sincs, amelynek tetőzete legalább is több helyen ne lenne beszakadva, számtalanról a cserép teljesen hiányzik, a falak összedőlve, a házak oldala kitörve. Nagyatádon nincs egy ablak, de talán egy ép ablakráma sem. Alig van szoba, amely az eső ellen védene és nincs lakás, mely tökéletesen ki ne lenne fosztva. A legszörnyűbb azonban, hogy a város úgyszólván teljesen kihalt, illetve néptelen. Az a ház, melyben lakom - szegény Jellineké volt -, a város legerősebben épített háza, szinte lakhatatlan. Előtte fél napig álltam anélkül, hogy egyetlen embert láttam volna az utcán. A házakról, az ajtókról, kapuk, kilincsek leszedve, illetve letörve, az összes kulcsok ellopva, az ajtók, kapuk részben elégetve, részben az égtáj minden része felé, ismeretlen helyekre széthurcolva. A park gyönyörű fái letarolva, az útjain nem lehet járni a keresztül-kasul heverő ágaktól. A fürdő áll, de megrongálva.

A hatóságok részéről dr. Pataki Vincét, a vezető jegyzőt találtam a helyén, Vörös nevezetű segédjével együtt, az elöljáróság részéről senki mást. A bíróság részéről dr. Bányai Lajos elnök úr Somogyszobra menekült és onnan járt és jár állandóan haza. A telekkönyvtárt és még némi dolgot úgy

látszik sikerült neki megmenteni. A másik bíró, Pichler, állítólag a nyilasokkal ment el. Más a bíróság részéről nem találtam, de az elnöktől tudom, hogy úgyszólván az összes tisztviselő, Huber telekkönyvvezető kivételével bármikor rendelkezésre állnak, ha megfelelő épület szerzése esetén a bíróság működése megindulhat, mert a bíróság is súlyosan meg van rongálva, teteje alig van. A fősolgabíróság részéről Takáts Emil solgabíró áll helyt, legutóbb ő is Bolhársra volt kénytelen menekülni két vezető tisztviselőjével együtt, de hivatala rendelkezésére áll.

Csehi főbíró állítólag még december elején önkéntesen a németek által biztosított területre, mint hallom, Zalaegerszegre ment, azóta sem jelentkezett itt a mai napig. Az Adóhivatalnak úgy látom egyetlen tisztviselője van itt, azt kértem fel az ügyek vitelére. Finánc, csendőr nincs. A posta sem létezik, teljesen ki van fosztva, egyetlen tisztviselő sincs a helyén. Az iskolák kifosztva, félig romba dőlten, csupaszon állnak. Nagyjából ez a kép.

Az itt talált néhány ember és a lassan hazaszállingózók oly döbbenetes dolgokat mesélnek, amilyen még nem történt ezzel a szegény, félrevezetett és megcsúfolt magyarsággal. A németek éjjel-nappal dolgoztatták őket. A legféktelenebb aknazápor idején, 100 méterre az ellenségtől futóárkokat ásattak velük, ezalatt otthonukat kirabolták. Mesterségesen háborút színleltek, lödöztek, hogy az emberek ne mehessenek ki udvarukba, mialatt az összes ingóságait ellopták. A kasszákat megfúrták. Mialatt a lakosok a bunkerben voltak, a lakásból, mialatt a lakásból voltak, a bunkerből ellopnak mindent. Sajnos nincs azonban időm azt tovább vázolni, hanem a teendőkre és tulajdonképpeni megbízatásomra térek.

Itt még egyetlen párt sem működik. Minden erőfeszitésem hiábavaló ezidőszerint a pártok életrehívását illetően, mert nincsenek emberek. Ezekben a napokban kezdenek visszatérni, de akkor is elsősorban saját fekhelyük elkészítésével lesznek elfoglalva, mint a közügyekkel, bár azok is égetően sürgősek.

Bolgár parancsnok van. Aki nagyon készséges. Engedélyt adott szabad mozgásra. Talán ma, vagy holnap megalakul mégis a Kisgazdapárt, a Demokrata párt, a Szociáldemokrata párt. Van itt egy repülő bizottság a kommunista párt központja részéről, melynek vezetője egy volt atádi, ha jól tudom köműves, aki azt mondja, hogy a pártalakítással ő is vár néhány napig. Kérte tőlem megbízatásom igazolását. Felmutattam a M.T. Elnöke Úr felhatalmazását, mellyel a politikai pártok életrehívásával, általuk a járási és helyi nemzeti bizottságok megszervezésével és a szükséges teendők ellátásával méltóztatott megbízni.

Úgy látszik azonban nem értette meg mi ez, mert kérdést intézett a kaposvári központjukhoz, hogyan kaphattam én a Nemzeti Bizottságtól felhatalmazást ezekre, amikor a Nemzeti Bizottság itt helyben nem alakult meg, illetve előfeltétel a pártok megalakulása. Kérte, hogy érdeklődjék a kaposvári központ, ki adott nekem felhatalmazást? Ismétlem, mutattam neki felhatalmazásomat.

Már most mi lenne a sürgős teendő? Mivel oly óriási a pusztulás, hogy ezt az atádiak saját erejükből helyre állítani soha nem lesznek képesek, elsősorban egy munkás század kellene segítségül a romok eltakarításához és az építő munka megkezdéséhez. Talán a szélső jobboldaliakból elsősorban lehetne egy ilyen századot megalakítani és ellátnák magukat egyelőre két heti élelemmel. Azután meg kellene állapítani, honnan lehetne téglát, cserepet és tüveg anyagot, főleg azonban cserép és mész anyagot kapni a legszükségesebb építési munkákhoz. De szakiparosok is kellenének, főleg cserepes és kőműves és lakatos.

Eljártam a bolgár katonai parancsnokságnál és kértem az aknák sürgős eltávolítását az utcákról, házakról, kertekből, mezőkről, mert az emberek addig nem is tudják a termelést megindítani. Úgy látszik azonban, hogy egyelőre nem időzik itt megfelelő, ilyen szakképzettségű katona. A nemzetőrséget sem lehet emiatt megszervezni, mert alig van ember, ezek is közmunkára vannak igénybe véve. Sürgős szüksége mutatkozik, hogy azonnal megfelelő számú csendőr jöjjön ki, mert a fosztogatások napirenden vannak. Az emberek százai kézzől-kézre adják a kilincset lakásomon, mindenki segítséget kér. A hazatelepítéshez is segítség kellene, mert a fogatokat, jószágokat elvitték. Ha ezer kezem lenne, az sem lenne elég. Olyan halott város ez, amilyen a mesében szokott előfordulni, és ha nem lenne bennem a kötelezettségérzet embertársaim szörnyű bajában segítségnyújtás iránt, már régen visszafordultam volna. De csinálom, ameddig erőm és szerény képességem engedi. Kérem, kegyeskedjék közölni a fentieket az Alispán Úrral is. Örömmel veszek bármily útbaigazítást.

Nagyatád, 1945. ápr. 9. Kitűnő tisztelettel igaz híve:

Dr. Freller Andor"

A Nagyatádi Járási Nemzeti Bizottság kétségbeejtő levele a megye Nemzeti Bizottságához:

"A Nagyatádi Nemzeti Bizottság hosszú idő óta szinte állandóan hívja fel az illetékesek figyelmét arra a borzalmas helyzetre, amelyben Nagyatád és vidéke szenved.

A lakosság kétségbeesett erőfeszítéseket tesz, hogy a földet megmunkálja. A földek azonban tele vannak aknákkal és mióta a munka megkezdődött, nem volt nap, hogy 1-2-3 ember munka közben fel nem robbant volna.

Kétségbeesett segélykiáltást intéztünk a t. Címhez is, kértünk aknamentesítő illetve -kutató katonákat és kértünk kötszert, illetve kötszersegélyt, és mindenünnen vagy elutasító vagy halogató választ kaptunk. Ennek a hétnek minden napján 2-3 ember vérzett el, illetve halt meg. Ma ismét két derék munkaslány alatt robbant fel az akna a konzervgyár területén, előreláthatólag mind a kettő meg fog halni. Felelős mindenki ezért, aki nem nyújt segítséget! És nem tűrhetjük tovább, hogy a békés ártatlan munkásemberek tömege haljon el mások közömbössége miatt.

Mi a magunk részéről el fogjuk rendelni minden házon kívüli munka azonnali beszüntetését, még ha az éhhalált jelentené is az, ha soronkívüli segítséget nem kapunk. Soronkívüli segítséget kérünk kötszerben. Soronkívüli segítséget kértünk az aknák semlegesítésére. Kérünk azonnal aknakutatókat, kérjük, hogy erre a katonai parancsnok a legerélyesebben azonnal szoríttassék.

Ha pedig más hozzáértő nem lenne, kérjük azonnal hozzáértő német hadifoglyok, vagy svábok kirendelését nagyobb számban, egyrészt mert ők rakták el ezeket az aknákat és lelkiismeretlenül itt hagyták azt a polgári lakosság terhére, anélkül, hogy a helyeket megjelölték volna. Amit elhagytak szedjék fel. Ők sem nézték, amikor ártatlan emberek tízezreit rendelték ki az aknák felszedésére, olyanokat, akik nem értettek az aknaszedéshez. És ha már pusztulni kell, inkább pusztuljanak a tettesek, mint saját derék, békés, dolgos véreink."

A Megyei Nemzeti Bizottság válasza:

"A Nagyatádi Nemzeti Bizottság kötszer iránti kérelmét Somogy vármegye Nemzeti Bizottsága - sajnálatára - teljesíteni nem tudja, mert ezidő szerint kötszer Kaposváron sincsen.

Kaposvár, 1945. máj. 11."

1945. május 31.:

"...az újjáépítési munkák további késedelmet nem szenvedhetnek."

A Nagyatádi Járási Nemzeti Bizottság elnöke türelmetlenül sürgette az élet megindulásához szükséges első lépések megtételéhez a megyei szervek segítségét, a súlyos háborús károkat szenvedett járás részére.

„Somogy megye Alispán Urának, Kaposvár.

A Nagyatádi Nemzeti Bizottság határozata folytán a következőkre kérem

Alispán Urat:

1. Megérkezett a traktorok hajtásához szükséges üzemanyag, de nem jött kenőolaj. E nélkül pedig a traktorok nem indulhatnak meg. Mivel éppen üzemanyag illetve kenőanyag elmaradása miatt nem tudnak a mezőgazdasági gépek munkába állni, és az idő rendkívül előrehaladott, nagyon kérem szíves intézkedését, hogy a kenőanyag is haladéktalanul megérkezzen.

2. Kérem, legyen kegyes intézkedni, hogy Nagyatád állatorvost és sertéspestis ellen oltóanyagot kapjon, mert sertésvész van és nincs egyetlen állatorvosunk, de orvosságunk sem.

3. Aziránt vagyok bátor kérdést intézni, kötelesek-e a nagyatádi gazdák Budapest, vagy más vidék részére tejet szolgáltatni, akkor, amikor köztudott speciális helyzetünk, - t. illik, hogy a marhaállomány 95 %-át elvitték, és a tej nem fedezi távolról sem a lakosság legegyszerűbb szükségletét?

A tejet a csarnok 48 fillérért szedi. Van-e olyan rendelkezés, hogy ezért az úgyszólván ingyenes árért köteles a gazda a tejet odaadni, figyelemmel a különlegesen magas iparcikkárakra, illetve mily áron kell adnia a gazdának a tejet?

4. Nagyon kérem Alispán Urat, legyen kegyes a személyes a személyes megbeszélésünk során kilátásba helyezett és a Nemzeti Bizottság által május 22-i beadványom szerint kért építési anyag kiutalását sürgősen elrendelni,

illetve a beszerzést lehetővé tenni, mert az újjáépítési munkák további késedelmet nem szenvedhetnek, egy-kettőre itt lesz az ősz, addig a házaknak legalábbis tető alá kell kerülniök.

Egyébként is nagyon kérem a fenti előterjesztésben foglaltakra szíves sürgős intézkedését és válaszát. A küldött három kis csomag kötszert köszönettel megkaptuk.

Nagyatád, 1945. év május hó 31. napján. Kitünő tisztelettel:

dr. Freller Andor elnök.”

Az alispán a megyében található építési anyagok 50 %-át zár alá vétette a két súlyosan elpusztult község: Nagybjajom és Nagyatád újjáépítésére.

„Valamennyi járási Főjegyző Úrnak! (Székhelyén)

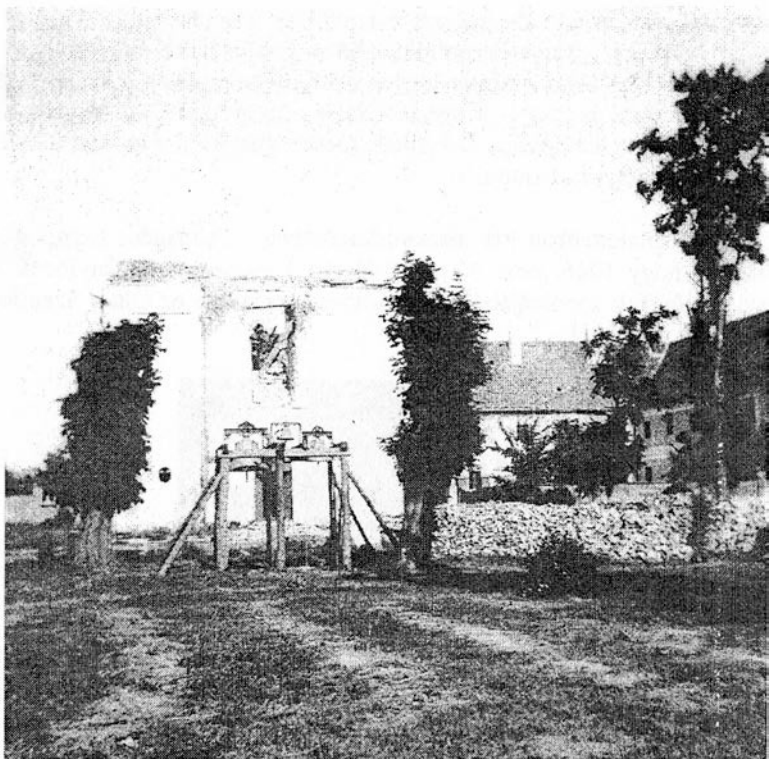
Nagybjajom és Nagyatád községek a közelmúltban lezajlott háborús események következtében 60 %-ban megrongálódtak és elpusztultak. A legszükségesebb és legsürgősebb újjáépítési munkálatok elvégzéséhez nélkülözhetetlen építési anyagokkal sem rendelkezünk, minek következtében elrendelem, hogy a közigazgatási hatóságuk területén azonnal vegyék számba az összes téglauzemeket, mészkemencéket, fűrésztelepeket, cserépkészítő üzemeket és minden építési anyagot gyártó vagy előállító üzemet és telepet. Vegyék számba a jelenleg tárolt készleteket, gyártási teljesítő-képességet. Az így mutatkozó kész, vagy előállítandó anyagok 50 %-át fenti községek újjáépítési céljára zár alá veszem, abból kiadni vagy elidegeníteni csak kizárólag engedélyem alapján lehet. A másik 50 %-ának felhasználására Uraságokat felhatalmazom.

Ezen rendelkezésem alapján mutatkozó készletekről a kimutatást folyó évi július hónap 5-ére terjesszék fel.

Kaposvár, 1945. június hó 9-én .

dr. Nádasy István alispán h.
vm. főjegyző

Közzétette: Györe Béláné

A ferencesrendi katolikus templom és kolostor romjai 1945 tavaszán

A római katolikus templom

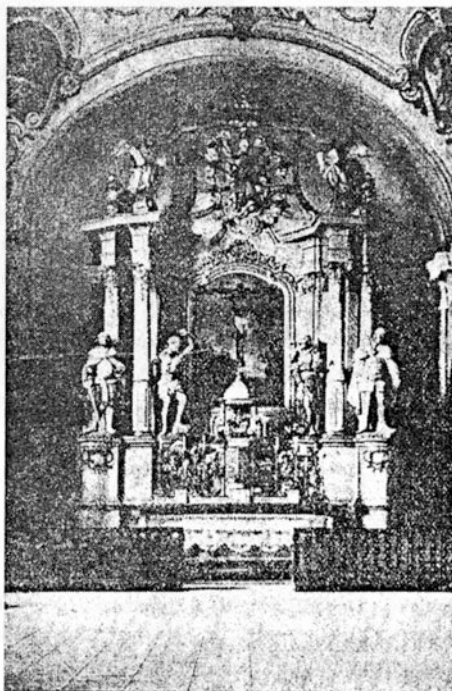
A természet rombolását felülmúlta az 1944-45-ös világháborús ostrom, melynek végén a visszavonuló németek felrobbantották a tornyot.

Döbbenetes volt a hatalmas romhalmaz.

Nagyatád lakossága ekkor megmutatta, hogy mire képes. Az újjáépítésben, romeltakarításban szinte mindenki részt vett. P. Ambrus Máté lelkesen szervezett, hívására több százan hordták az anyagot. A gerendák faragását főleg a katolikus legényegylet tagjai és a labdarúgók segítségével ingyen

végezték az atádi ácsok. De segített a rendőrség kapitányostól, a gyárak, üzemek, hivatalok, egyesületek, politikai pártok vetélkedtek a munkában. Bergovecz György lakatos mester ingyen elkészítette a szentély vasablakát, Jámbor Péter festő mester - protestáns létére - negyedmagával ugyancsak ingyen festette ki a templomot. Dr. Antall József újjáépítési miniszter a költségekre államsegélyt biztosított.

Máté atya meghatottabban írta megemlékezésében: „Csodálatos összefogás eredménye, hogy 1946. nov. 30-án P. Burka Kelemen tartományfőnök a Keresztes Nővérek kápolnájából körmenetben visszavitte az Oltári Szentséget a felépült templomba.”

A róm. Kath. Templom barokkstíliú oltára

P. Hajnal József Zénó (1900 - 1945)

Ezerkilencszáznegyvenöt márciusa: Otthontalan emberek hosszú sora a poros úton. Lelkükben az ismeretlen borzalmaktól való rettegettség. Távolról a nehéz fegyverek tompa moraja dübörög, fejük felett vadászrepülők kattognak. Az asszonyok némán imádkoznak: Uram irgalmazz!

Tizenkét éves kislány volt B. László, szemtanúja az eseményeknek: - Mikor a háború elérte Gyékényest, a község lakosságát és az oda menekült nagyatádiakat kihajtották a Gola felé vezető útra. Egy lovas bolgár tiszt kiparancsolta a

menetből az egyházi ruhás két katolikus papot, és előbb a gyékényesi plébánost, majd Zénó atyát sorozatlövéllyel az út szélén agyonlőtték. Bennünket tovább tereltek, még láttam úticsomagjaikat egy szekéren, őket pedig mozdulatlanul az árokba zuhanva...

De ki is volt Zénó atya?

Nagyatád plébánosa, ferencrendi házfőnök. A szerzetesrend a templom építésével együtt került Nagyatádra - Czindery Ignác földesúr és a zágrábi ferencesek közötti szerződés alapján. 1740-ben két pap látta el a hívek lelki gondozását magyarul és horvátul. (...varli idiomatis populo út illyrico videlicet et ungarico.)

1755-ben került tető alá a templom és a rendház, de 1880-ban komoly árokat okozott a földrengés.

1945 a tragédiák éve volt ebben a történetben. A visszavonuló németek felrobbantották a templom tornyát, plébánosunk pedig a vandál események áldozata lett.

Egy 1941-es iskolai évkönyvből idézem szavait:

„Iskolánk öntudatosabb vallási életet teremt, magas fokra emeli a nemzeti érzést. Az állam igényeket támaszt és követeli az (egyházi) iskolaépület

kibővítését tantermekkel, szertárakkal, tornateremmel. Ha ezt nem teljesítjük a jövő év tavaszáig, elveszíti nyilvános jellegét.”

Szívós munkájának bizonyítéka, hogy a feladat részben egyházi támogatással, másrészt adakozással, de megvalósult.

Zénó atya nagyon intelligens, szerény, megfontolt ember volt. Hívei szerették, bár soha nem beszélt magáról. Csak most ismertem meg a Ferencrend szombathelyi levéltárának segítségével személyi adatait:

Erdélyben született, a bihar megyei Vaskoh (ma: Vascau - Románia) helységben 1900. október 25-én. 1917-ben öltötte magára a szerzetes ruhát. 1918-ban tett fogadalmat, 1925-ben szentelték pappá. Még ez évben a veszprémi szeráfi kollégium prefektusa.

1927: Nagykanizsán káplán, 1930: Szombathely, 1932: Budapesten hit-szónok.

1933-ban: Misszió az USA Roebing városában - ott plébános, majd 1936-tól újra itthon, Esztergomban prefektus, hittanár és angol nyelvet oktat.

1938-ban Nagykanizsán plébános - innen került Nagyatádra, utolsó állomáshelyére.

Meghalt 1945. március 31-én a Gyékényes - golai árokparton.

Emlékezzünk meg ezen a napon a papi hivatás áldozatáról, és ne kérdezzük kiért szól a harang: Érte szól.

Nagy Jenőné Gyánó Ágota

Nepomuki Szent János

Folyók partján, hidak párkányán, úton-útfélen találkozhatunk kedves ismerősünkkel, Nepomuki Szent Jánossal, a népnyelv szerint Jánoskával. Az atádiak Jánoskája a simongáti út mellett, az első Rinya-híd baloldalán állt a második világháború előtt. Falusi társainál nagyobb méretű szobor volt, csipkés gyóntató öltözetben, jobb kezében feszülettel, magas talapzatról őrizte a város nyugalmát.

Alakja történelmi személy volt. Parasztszülők gyermekeként 1383-ban csehországi Pomuk faluban született. Fiatalon sikeres pályát futott be: Prá-

gai érseki helynöke és a mi Zsigmond királyunk bátyjának udvarában a királyné gyóntatója. Legendája erről az időről szól, miután nem volt hajlandó a gyónási titkot elárulni, IV. Vencel megkínóztatta, majd gúzsba kötve a Moldvába vetette, ott lelte halálát.

Népszerűsége hazánkban is gyorsan terjedt. Ábrázolása a magyar paraszt barokk legkedveltebb alakja, a gyónási titok vértanúja, a vizenjárók védőszentje. Végig a Dunán, főként Mohácson minden évben megemlékeznek róla neve napján, május 16-án. Ekkor van a Jánoska-eresztés, mely alkalmalmmal kis fatutajokon égő gyertyákat bocsátanak a vízre.

Amíg állt a szobor, ízes adomák keringtek róla. Babay József szerint a ferences szerzetesek évente körmenetet indítottak tiszteletére. Az író Édesanyám című elbeszélésén meséli a történetet, mikor Medárd napkor jégeső rongálta szent szobrát. Gundy Mihály bácsi hazafelé tartott, meglátta a megtámadott szobrot, kinyitotta piros-kék csíkos paraplóját és a szent fölé emelte:

- Nem engedem megázni az öregot, tartozom neki ezzel az illendőséggel!

Olyan régóta állott a folyó partján, hogy az arra járók „öregnek” nevezték.

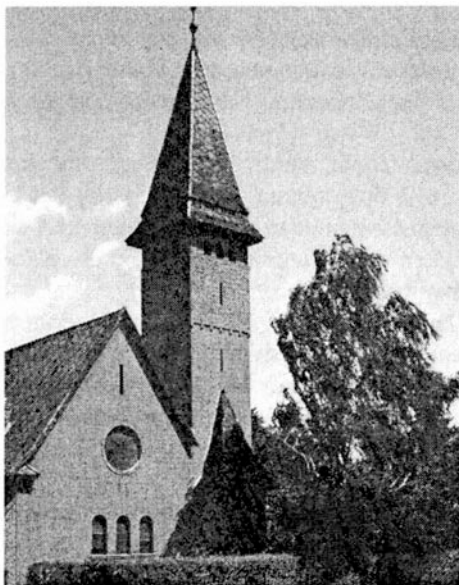
Négy hónapos háborús ostrom első vonala húzódott a Rinyánál. Megcsonkítva, összelöve, fejetlenül, akkor kapta Széll bácsi, az öreg útkaparó a feladatot, hogy a megrongált szobrot eltemesse.

„Sírja” pár méterrel a korábbi híd előtt a baloldali lövészárokból van. Városunk hűségese szentjéről legméltóbban Babay soraival emlékezhetünk:

„Karácsony első napján megsétáltattam a szívem az atádi határban, kalapot emeltem a Simongátra vivő út Szent Jánosa előtt, aki ott álldigál jó idők viharai óta a poros országút szegélyén és őrzi békén a jóindulatú szekeresek, vásárosok, taligások, vándorok, útkaparók, parasztok, körmenetek, szerelmek bandukolásait, hogy a csúszós úton orra ne bukjanak...”

Nagyné Gyánó Ágota

A református templom

1945-ben Nagypéntekre virradólag a visszavonuló német csapatok felrobbantották a tornyot, hiába próbálta menteni tőlük Kenéz Sándor akkori lelkipásztor.

A háború után a gyülekezet mindent újjáépített, hogy a templom falai között sok szomjazó lélek megtalálhassa Isten igéjének tiszta forrását és lehessen Istenét, hazáját és egyházát hűségesen szolgáló igaz magyarrá.

Cseke László
lelkipásztor

Volt egyszer egy háború

A bodvicai temető 1945 nyarán

Végtisztesség

A mi kis városunk sokat jelent nekünk, akiknek szülei, nagyszülei is itt éltek. Takáts Gyula költő a harmincas években „Somogyország kis Párizsának” nevezte ezt a fürdővárost, ezzel adva rangot Nagyatádnak. Szorgalmas, egyszerű emberek éltek itt. Szeretet, béke, derű volt bennünk. Ezt látta meg Babay József író, és megörökítette műveiben az atádiak életét, nevét. A temetőket járva fellelhetők még csekély számban azok a nevek egy-egy kőkeresztben, akikről az író említést tesz regényeiben: Pauchly családé, Karbuczky József bíróa. Megtaláljuk Kovács Gyula jegyző sírját (1871-1921, a polgári fiúiskola szervezője volt), Pfisterer Lajos törvényszéki bíró (1853-1887) Kulcsár Károly gyógyszerész (1890-ben halt meg) nyughelyét. Buzsáki János (meghalt 1930-ban), Lelbach Keresztély (1860-1934) parkosította a mai városi tanácsi épület környékét, Winter Józsa (1964-ben halt meg) és Sinkovits Mária (1971-ben halt meg) tanítói voltak a városnak - sírjuk megtalálható, a „Gárdonyiszívű” tanító Szekeres Józsefnek (Babay József nevezi így egyik könyvében), és az izraelita temetőben elhantolt Dr. Kaufer Dávid meráni fürdőorvosnak (1914-ben halt meg) és feleségének sírja.

Most reszket a lélek a régi atádi temetőkért... Sajnos megtörtént az egykori iskolaigazgató, Kárpáti Ernő sírjának felszámolása. Szondy Pál sírja a kápolna mellett van és családja sírhelye is. Mivé válik múltunk, ha nem becsüljük halottainknak az emléket sem? Mivé lesz a nemzet, ha eltöröljük azok nyomát, akik elhaltak bár, de életükben adakoztak a városnak? Megérdemli-e a jövődőt az a nemzedék, amely elfeledi a sírhantokkal takart halottakat, utakat épít rájuk és úgy jár-kei fölöttük, mint aki jól végezte dolgát? Miféle nemzetpusztító tendencia ez?

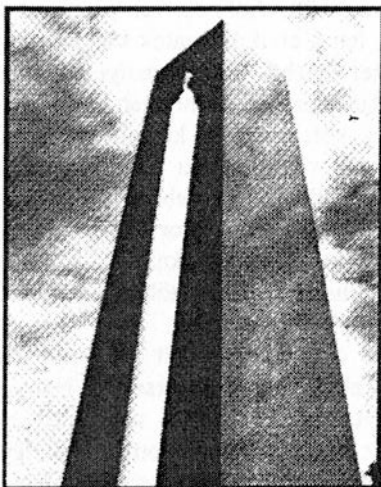
1744-ben Czindery Ignác Ferenc Kis-Atádon megépítette a Szent-Rókus kápolnát. A környékén akkoriban temető volt. Miután az betelt, 1802-ben az uradalom a jelenlegi köztemető telket hasította ki erre a célra. A kápolna falára helyezett kőtáblával kellene jelezni, hogy megemlékezünk az egykor oda temetettekről!

A végtisztességgel régóta tartozunk az elhaltaknak, az elhurcoltaknak és magunknak is. Az izraelita temetőt emlékhelynek, kegyeleti parknak kellene nyilváníttatni! Akadnak építészek, szobrászok, kertészek, iparosok, akik ajándékként tehetségüket, szakértelmüket kínálják a parképítéshez.

A temetői emlékművön még olvasható: Ne ölj!

Györe Béláné Sipos Ilona

Az áldozatok és mártírok (1944 - 1945)

Mivé foszlott drága emlékük? Hová tűnt emlékezetük? Elfelejtésükben nekünk is részünk van, ezért emlékezzünk!

1944. áprilisától az éjszakai órákban összeszedték a zsidó családokat. Először a zsidó templomba kísérték őket, majd az alsó téglagyárba. Végül a barcsi gyűjtőhelyre kerültek, ahonnan Auschwitz lett utolsó állomásuk. Ők, a szenvedők, ártatlanok voltak. A 270 áldozat emlékét őrzi a Mártírok útja és az omladozó emlékmű felirata a temetőben: NE ÖLJ!

1944. augusztus 9-én délelőtt fél 12-kor bombatámadást szenvedett Nagyatád. A Kossuth utcában hullott bombák 8 ember életét követelték. Meghaltak: Antal Károlyné Kovács Amália, Perger Ferenc, Perger Ferencné Rezsonya Rózsa, Mather Vilmos, Mather Ernesztin, Radeckzy Gézané Peti Margit, Radeckzy Katalin, Peti Istvánné Horváth Lídia. A temető békessége vigyázza örök álmukat. A vegyes házasságban élők a Baross utcai Békési házban voltak elszállásolva. (Ma ez az ipari iskola területe.) 1944. november 2-án 21 óra körül a Zöldi különítmény SS fegyveresei tarkólvéssel végezték ki a jó férjet, a szeretett feleséget, a drága édesanyát: Landler Aladárt,

Landler Aladárné sz. Berger Júliát, Burányi Györgyné sz. Weisz Máriát, Vastag Sándorné sz. Stern Ilonát, Sykora Lászlóné sz. Krausz Erzsébetet.

Emléktábla, vagy emlékfá nem jelzi mártíromságukat. 1944. december 1-én minden 16. Életévét betöltött férfi köteles volt jelentkezni a helyőrségi laktanyában. (A mai József Attila kollégiumban.) A fiatalokat Somogyszobon át Böhönye felé indították útnak. A több százból nagyon sokan nem térhettek vissza otthonukba. Jelképes kopjafa, sírkereszt nem lett állítva az eltűntek emlékére.

1944. december elején elkövetkezett a kétségbeesés harca. E helyzetben elsőként megkezdődött a rablás. (Sorra kerültek a hivatalok, gabonaraktár, gyógyszerár, fonalgár, konzervgyár.) Másodszor a lakosság szinte emberfeletti szenvedése, ami ezen a frontszakaszon december 11-től bekövetkezett. Iszonyatos volt a szilveszteri tüzharc ezen az estén és éjszakán. A rémült a lakosság óvóhelyre menekült; ahol nem volt pince, ott a szoba közepén ástak bunkert. Egyre több lett a civil áldozatok száma is. A december 19-ei támadás után a Steiner házból 34 személyt sikerült kimenekíteni. Egy szál pallón keltek át a Rinya patakon Simongátra.

1945. január 30-tól a hadi munka is kötelező lett: közlekedő árkok ásására került sor. A védtelenek sorait ritkította az állandó harci tevékenység, amely könyörtelenül szedte az áldozatokat. Február 18-án már temetni is veszélyes volt. Turóczy Gézáné Szetsey Irma bátor Antigoneként, Német Vendel, Bárdos Pál pedig kocsira helyezték a halottakat.

A 18 ismeretlen halott közös sírba lett elhantolva a temetőben, amely ma is gondozott.

Szalafai József kálváriája megrendítő, ő is áldozat volt. A Don-parti összeomlás után 6-7 km hosszú menetoszlopban vonult társaival. Három repülőgép kezdte el bombázni a tömeget. Így légnyomást szenvedett és kórházba került. Később kalandos úton tért haza Lócsei utcai otthonába. Egy besúgó információja alapján február 7-én elvitték Somogyszobra, majd Körmendre. 1945. március 3-án a körmendi nagylaktanya udvarán kivégezték, szökés büntette miatt, pedig csak beteg ember volt. Utolsó órájában a siralomházban magatartása mindenkire megrendítő hatással volt; példaadó módon Istennel kibékülten halt meg.

Nemes Imre sorsa is szomorú. Mikor kikerült a Don-kanyarba családjának sok levelet írt, de nem írhatta meg a valóságot a cenzúrázás miatt. Azonban feleségéhez írt versei megmaradtak.

*Ne kérdezd kérlek azt, hogy hol vagyok
Hisz ennél többet úgysem írhatok
Itt vagyok messze távol keleten
De itt is szeretlek Téged kedvesem!*

Ő jeltelen sírba került 1942-ben. Felesége könnyes fájdalma, fia árvasága az élet végéig tartó gyász megindító.

Egyébként is tragikus volt sorsa a felrobbant aknák áldozatainak: Bojtor Ferencné Szollár Erszébet, Bonyhádi Katalin, Bonyhádi Sándor, Dudás Pál, Horváth Imre, Mayer Antal, Páti János, Sánta Ferenc, Zsidai Árpád.

Még nem teljes a névtelenek, a frontharcos katonák, a civil áldozatok, az elhurcoltak, a kivégzettek száma.

Mérhetetlen szomorúság uralkodott a dies irae vészeli napjaiban Nagyatádon. Az elmúlt 50 év alatt a túlélőket: szülőt, feleséget, gyermeket, unokát mindenkor emlékeztette a lélekharang, a csend, kő, fa, virág, koszorú, mécses az emberhez méltó kegyeletre.

„A holtak kötelessége felnyitni az élők szemeit.”

(Maeterlinck)

Györe Béláné Sipos Ilona

Fotó: eM Soós György

A Nagyatád és járásából elhurcolt 270 mártírhalt halt emlékműve az izraelita temetőben, amely örökké emlékeztetni fogja az utódokat az 1944-ben lezajlott eseményekre

Emléknep április 19.

Az 56. évforduló számvetésre késztet mindenkit, miután a hallgatás csendje következett be évtizedekre. Nem a szív hallgatott, csak a száj, mert túl nagy volt a fájdalom és tiszta ajakkal beszélni sem lehetett a 1944-es évről. Ami akkor történt: immár magyar történelem. Nem lehet feledni a feledhetlent, ma is ez a könnyek oka. Az idő önmagában nem gyógyítja be a sebeket. Az igazságtalanság, amely az áldozatokat érte, nem lehet tárgya a felejtésnek. Árulás is lenne, mert nem árulhatjuk el halottainkat. Igazságtalansággal a haza javát szolgálni nem lehet. Egyáltalán lehetséges feldolgozni a bűn és szenvedés iszonyú terhét? A holocaust görög eredetű kifejezés, jelentése: „teljesen eléggő áldozat”. Azonban az emberáldozat sohasem volt tetsző, sem az ószövetségei, sem a modern korban. 1944. márciusától 1945. márciusáig minden nap holocaust volt. Aki ma erről nem tud, vagy nem akar tudni: nem lehet tisztességes ember. Churchill szerint a világtörténelem legnagyobb bűncselekménye volt a holocaust.

Somogyba későn költöztek a zsidók, az 1735-ös, 1738-as összeírás szerint Rohoncra, majd Baranyából. A somogyiak voltak a legszegényebbek.

A nagyatádi közösség 1750-1754. között alakult ki. 1770-ben Porosz-, Cseh- és Morvaországból érkeztek az újabb bevándorlók. Földet nem kaphattak, kézműves iparosként céheken kívül dolgoztak kontáriparosként. Így foglalkozásukat a kereskedelem, a házalás jelentette. Házingatlanlannal nem rendelkeztek, egy háztartásban két-három rokon család is élt. Tilalmi listák, adóterhek, jogi sérelmek sújtották a magyar zsidóságot. Egy 1778-as feljegyzés koldusként említi Lebel Salamon atádi lakost. Nagyatádon 1815-ben 50, 1844-ben 178, 1881-ben 371 fő élt a helységben. Eötvös József optimizmusa a zsidók emancipációját illetően nem valósult meg 1840 után sem. A dualista korban az 1882-1884-es, de főként az 1883-as esztendőkből a történészek szerint elismerésre méltó a zsidóság szerepe a hazai kapitalizmus fejlődésében. Ez Nagyatádra is vonatkozik, mert ekkor épült, szépült a községünk. A századfordulón nagyközségünk: felnevelő, munkaadó, kereskedő, gyógyító, vendégváros jellege ismert volt. (Somogy Párisának nevezték a 30-as években.) Kiváló személyiségek nevét lehetne felsorolni, akik áldozatot vállalva mindent megtettek a közjó érdekében. A

kultúrákat mindkor a vallások alapozták meg. A múlt, a két nép közös sorsa sugallta nemes tettekre a lakosságot, a béke, barátság, megértés, szeretet, tisztelet jegyében. Ezt a folyamatot irodalmi ábrázolásban a nagybajomi születésű Gyergyai Albert önéletrajzszerű munkájában tárja elénk.

1944. március 19. hazánk történetében egy sötét korszak kezdetét jelentette. Amikor a zsidóknak kötelezővé tették a sárga csillag viselését Dánia királya X. Keresztély és sok dán állampolgár azzal fejezte ki a rokonszenvét, hogy maga is hordta a jelzést. Ugyanez történt Hollandiában is, és ezt tette Takaró Géza tiszteletes, a New York-i Első Magyar Református Egyház lelkipásztora híveivel együtt. Györögt a humanista gondolkodású polgárok gomblyukba tűzött sárga virággal fejezték ki együttérzésüket a zsidókkal. Illyés Gyula versében így ír: „Szégyenem! Mindenkié, csak épp nem a tiétek!” A humanitás szószólói voltak a püspökök, Márton Aron, Apor Vilmos, Kovács Sándor, Virág Ferenc. Hangoztatták, hogy a zsidók és a keresztények közös kincse Isten tízparancsolata. A Tíz Ige, zsidók és keresztények azonos erkölcsi kódexe, mely életet és szabadságot ígér a megtartóknak.

Nagyatádon a zsidóság az ellenállásra egyáltalán nem volt felkészülve, pszichikailag, meggyötörten, megalázva, kifosztva tengődött. Jött a hír, hogy a családokat bevitték a városházára. Surdi Bognár Sándor odasietett. Vezér Pál ügyvéd úr, ahogy meglátta kertszomszédját, elébe sietve így szólt: „Sándor kérlek ne mutass részvétet irántam!” Ők tehát tudták egymásról, hogy nemes lelkű emberek. Vezér ügyvéd féltette, mert nem messze álltak a pribékek. Protestálása hatástalan volt. Vezér Editke és szülei nem tértek vissza. Emlékkönyvbe írt sorait olvasva meghatódom, életem úgy alakult, ahogy ő kívánta. Az ismerős osztálytársak: Éva, Marika, Magda, Márta, Rózsa, Zsuzsa is meghaltak. Jó apánk megmenekült a puskacsó elől, csupán segíteni akart - tejet, vizet adni Szerb Jenőnének.

A helyi gettót május 25-én hozták létre, és az éjszakai órákban szedték össze a családokat. Először a taranyi úti alsó téglagyárba szállították őket, végül a barcsi gyűjtőhelyre kerültek, innen Auschwitz lett utolsó állomásuk. A vegyes házasságban élők a Baross utcai Békési házba lettek terelve. (Ma ez az ipari iskola területe!) 1944. november 2-án 21 óra körül a Zöldi különítmény SS fegyveresei tarkólövessel végezték ki Landler Aladárt és feleségét, Burányi Györgynét, Vastag Sándornét, Sykora Lásziónet. A 270 ártatlan áldozat emlékét őrzi a Mártírok útja, az emlékmű felirata a temetőben: „Ne ölj!”

A parkban a gyönyörű alkotást Bors István tervezte, mely név szerint tünteti fel 1944. áldozatait.

A holocaust 50. évfordulójára emlékezve 1993-1994-ben városunk néhány fiatalja rendbe tette az izraelita temető egy részét. 1994. október 21-én emlékestet szerveztek a szakközépiskola aulájában, akkor segítségükre voltam. Itt köszönöm meg ismételten Orsó Sándor és Orsó Csaba testvérpár önkéntesen vállalt áldozatos hozzáállását.

Emlékezzünk tisztelettel mártír elődeinkre, magyar honfitársainkra, akik meghaltak hitükért!

Györe Béláné

Emlékest
A holocaust 50. évfordulójára emlékezve

Támogatók:

OTP BANK
HIT Gyülekezete
Varjas Autóház
Kálec Józsefné – virágüzlet
Somogy Megyei Közgyűlés

1994

október 21.
péntek 18 órakor
NAGYATÁD
Kereskedelmi
Szakközépiskola aulája

TEDISZ
szervezésében

Emlékest

Program

Köszöntő

Szemelvények

a Nagyatádi Zsidóság
történetéből

Hazafelé

Emiékkepek Mezeri András
ADORNO című művéből
IMMANUEL HOREM
Színházi társaság

Egy bújkáló gyermek szeme

Székeiy Magda költő

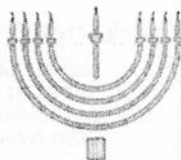
Szünet

Zene

Kovács Péter és Jobbágy Réka
hegedűművészek

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG SZEREPE A POLGÁROSODÁSBAN

Haraszti György történész,
a Mszoret Avot
Amerikai Alapítványi Iskola
igazgatója

**NE
MENJ TOVÁBB
BARÁTOM!**

EMLÉKEST

A VIDÉKI ZSIDÓSÁG DEPORTÁLÁSÁNAK
50. ÉVFORDULÓJÁRA
A **TEDISZ** SZERVEZÉSÉBEN

1994. okt. 21. péntek 18⁰⁰ h

a Kereskedelmi Szakközépiskola
aulájában

ELŐADÓK

SZÉKELY MAGDA	- költő
HARASZTI GYÖRGY	- M. A. AM. Alap. igazgatója
SZITA KÁROLY	- Kaposvár alpolgármestere
BEER IVÁN	- MAZSIHISZ elnökhelyettese Hol. Eml. Biz. elnöke

SZPONSZOROK

OTP-BANK	MAHÍR	MEGYEI KÖZGYŰLÉS
VARIAS AUTÓHÁZ	SOOTER'S FOTO	KÁLE CZ JÓZSEFNÉ - VIRÁGÜZLET

Emlékezzünk

Magyar tragédia a Donnál

1943. január 12-én 250 ezer magyar katonára állt a Don partján. A hőmérséklet mínusz 35 fokra süllyedt, befagytak a fegyverek, az örök keze ráfagyott a puskára, hó és hó mindenütt.

A 2. Magyar Hadsereg 208 km hosszúságban volt védőállásokban. 9 óra 45 perckor megremegett a föld, „rettenetes dübörgés kezdődött Urivnál”. Megindult a szovjet támadás.

Magyarország katonailag készületlenül lépett a háborúba, a vezérkar ennek tudatában igyekezett minimális haderővel részt venni a harcokban. A győztes hatalmak Magyarországot az utolsó csatlósnak, a magyar népet bűnösnek nevezték, - mert nem szállt szembe a németekkel, s nem áldozta fel önmagát - azok a hatalmak, melyeknek mintegy 400 milliós népei inaszakadtukból futottak a német hadsereg elől, amely 44 nap alatt a franciákat, 27 nap alatt a görögöket, 24 nap alatt Norvégiát, 19 nap alatt Belgiumot, 18 nap alatt Jugoszláviát, 6 nap alatt Hollandiát rohanta le. Mít tehetett volna hát a kis Magyarország?

A doni harcok kiértékelése nem feladatunk. Erről csak annyit, hogy a német hadvezetés koncként hagyta ott a rosszul felszerelt magyar hadsereget, amely óriási területeket védett.

Nem volt mélységi tagozódása, mégis többször is visszaverte a szovjet támadásokat. A 2. Magyar Hadsereg utolsóként hagyta el Don-parti állásait. Az óriási túlerővel végül is nem bírtak és 150 ezer katonánk veszett el két hét alatt, csakhogy a német csapatok nyugodtan kiüríthessék Voronyeszt.

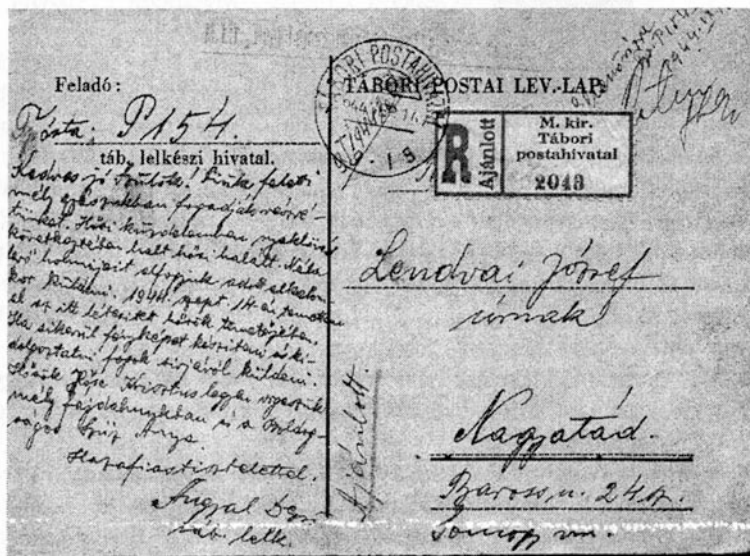
Visszavonuló katonák a mínusz 35 fokban pokoli kínokat álltak ki, sokan megfagytak, s talán halálos álmukban gyermeküket, feleségüket ölelték. Mások vérző, fagyott végtagokkal araszoltak hazafelé. Elképzelhetjük-e a hozzátartozók fájalmát, akik csak titokban gyújthattak gyertyát a drága halottért?

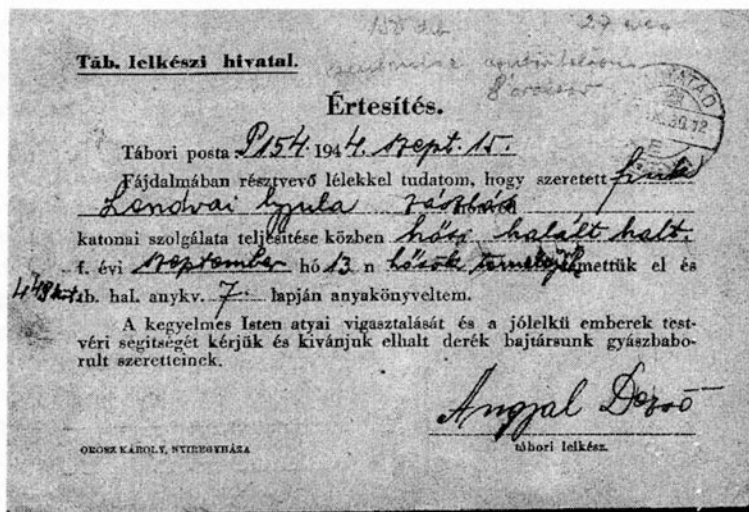
Sirassuk el hát hazánk és városunk hőseit, mártírjait és áldozatait, így fog enyhülni az eddig eltitkolt fájdalom.

„Hol nyugszunk, nem tudja barát, feleség, gyerek.
Elszört testünk nyomtalanul nyelte magába a föld.
Szívetek őrizzen. Milliók eleven milliókat
Áldozatunk nem a gaz jöcímé. Jóra parancs.”

Nagy Jenő

Honvéd Hagyományőrző Egyesület

1994

Akiért a harang szól

Dr. Nemeskürty István avatóbeszéde

Tisztelt Honfitársaim!

*Diófából sej, haj, diófából nem csinálnak
koporsót,
A bakának nem írnak búcsúztatót,
Ágyugolyó lesz annak a búcsúztatója,
Barna kislány sej, haj, lesz annak
siratója.*

Ez a bakánóta - amit ma már nem énekelnek katonáink, de amelyet gyakor én is énekeltem, mint 1914 óta sokan - minden szónoki beszédnél

szebben fejezik ki a hazájáért harcoló magyar katona keserű belenyugvását sorsa fölött.

Persze, hogy diófából nem csinálnak koporsót, nagyon értékes a diófa, az olcsóbb faanyagból készítik. Búcsúztatót sem írnak a katonának, nem elvetemültségből, hanem mert nincs rá mód. Ágyúgolyó a búcsúztatója, és a megsiratója otthon - akit barna kislánynak nevez a nóta - valamelyik hozzátartozója.

Nemeskürty István

eleji vasárnapokon a magyar falvakon áthaladtunk, mindenütt szóltak a harangok és megkoszorúzták a hősök emlékművét - addig 1945 után nagyon sokáig ezeknek a hősöknek - akiket még hősöknek sem volt szabad nevezni - nem jutott emlékmű. Most, 1990 után - a szabad választások után -, a magyar városok és falvak sorra emelik hős emlékműveiket.

Ilyen emlékművet emel most Nagyatád városa, Bors István, megyében élő művész műalkotását és felvésette azoknak a nevével, akik a háborúban elpusztultak, tekintet nélkül arra, katonák voltak-e, polgári áldozatok, vagy üldözöttek. Mert a II. világháborúnak - mint tudjuk - számos polgári

Valóban, amikor a magyar katonák elindultak a frontra a II. világháborúba, az akkori miniszterelnök oly meghatározó szavakkal mondta, hogy ne féljenek, akármi lesz is a sorsuk, a haza gondoskodik hátramaradottaikról, akkor talán sejtették, hogy ez nem csak mind szép szó, mégis életüket adták az övéikért és a hazáért, függetlenül attól, hogy tudták-e, vagy nem tudták, hogy az ügy, amiért a halálba küldték őket, milyen is.

Persze azt is tudjuk, hogy a gondoskodás elmaradt, sőt, míg az I. világháború után, már az első években a trianonilag megcsonkított, nagyon sok sebből vérző ország mégis minden faluban száz- és ezerszámra emelte az emlékműveket, rajtuk a hősi halottak nevével - magam is emlékszem rá ifjú koromból, amikor a május végi, június

áldozata volt, különösen itt Nagyatádon, ahol a Margit-vonalnak nevezett front sokáig húzódtott.

Szerepel ennek az emlékműnek a feliratai között az a nagyszámú magyar zsidó, akiket máig is érthetetlen, megmagyarázhatatlan módon és indulattal, hanem közönnyel elpusztítottak és elpusztítottunk, feledve, hogy Magyarország büszke lehetett vagy büszke lehetett volna arra az emberi, keresztényi szellemből fakadó tisztességére, hogy pl. az I. világháború magyar honvédelmi minisztere Hazai Samu, egy magyar zsidó volt. Azt hiszem, Európa története még egy ilyen esetet nem tud felmutatni. Erre is büszkék lehetünk. És amikor erre büszkék vagyunk, akkor emlékezzünk tisztelettel ezekre az elpusztított emberekre, honfitársainkra.

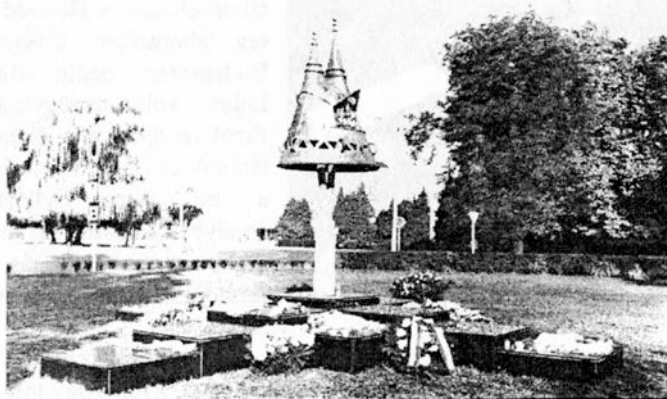
Ma október 6-a van. Mindenki tudja, hogy ez milyen dátum. 1849. október 6-án, ezen a napon, bosszúból - azért ezen a napon, mert egy évvel korábban ezen a napon lincselte meg a bécsi császári hadügyminisztert, Latour tábornagyot - a kézrekerített tábornokokat, a Honvéd Hadereg tábornokait, kivégeztették, Budapesten pedig Batthyány Lajos volt hadügyminisztert. Erről rendszeresen évente méltán sok szó esik. Most én ebben a mi furcsa világunkban, amelyben a szabadság meghozta számunkra az egymás közötti társadalmi vetélkedés lehetőségét, örömét is és gyötrelmeit is, példaképpen egy olyan mozzanatot említek az aradi vértanúk kivégzéséről, amely talán elgondolkoztat bennünket arról, hogy mit üzentek nekünk ezek a hősök, hogyan kellene élnünk egymás között, különféle feifogásokkal is.

Amikor 1849. februárjában egy csata után Szolnok környékén hadműveleti problémák miatt összeveszett két tábornok - Damjanich János és Vécsey Károly - akkor ez a két hős tábornok nagy indulattal támadt egy-

másra. Vécsey tábornok le „szerb parasztozta” Damjanichot, Damjanich le „hülye arisztokratázta” Vécsey grófot, és kiderült a kettejük között feszülő és az egész országon átvonuló nagy társadalmi ellentét. A vezérkar főnöke, Vetter Antal gondoskodott arról, hogy a két kiváló hadvezér többé ne találkozzék és ne nyújtsjon alkalmat ilyen jelenetekre.

Mégis találkoztak 1849. október 6-án az akasztófák alatt. Vécsey grófot utoljára akasztották büntetésül, mert gróf volt és mert atyja a császári-királyi testőrség parancsnoka, tehát neki különösen nagy bűne volt a lázadás. Vécsey tudta, hogy a magyar társadalom emlékezik erre az összekülönbözésre, és mit tett - és ez az, amit meg kellene tőle tanulni: Vécsey gróf oda lépett az előtte akasztott Damjanich János akasztófán lógó testéhez, körül nézett, és halála előtt néhány másodperccel letérdelt, megcsókolta a „bűdös szerb paraszt” kezét.

Ezt az üzenetet és örökséget hagyta ránk, ami nagyobb tanulság sok más, az aradi vértanúkról szóló egyéb igazi szép történet mellett. Ezt fontoljuk meg magunkban; ha ezt megfontoljuk és ezzel együtt megfontoljuk az 1944-45-ös háborús és korábbi évek szörnyűségeit, akkor talán tényleg hasznos erre emlékeznünk, tényleg nemcsak egy üres formalitás egy emlékmű, hanem ha elmegyünk ez előtt erre gondolva, több erővel és több összefogással tudjuk majd hazánk jövőjét is építeni.

Bors István alkotása

Tartalomjegyzék

Az értelmetlen háború	4
Gyóni Géza: Csak egy éjszakára	6
Zsidó deportálás Nagyatádon	8
Radnóti Miklós: Erőltetett menet	9
Dr. Surányi Márton	10
Scmideg Dezső	11
SS gyilkosság Nagyatádon	13
A Landler-ház	14
Szikszai Barnabás: Cseppnyi F. A.-nak	16
Kenéz Sándor	17
Nagyatád bombázása	20
Szövetséges repülőgépek bombázása Nagyatádon	21
Ostromállapot Nagyatádon	26
Dr. Rusvay Kálmán levele	28
Ruttner Andor tanár úr visszaemlékezései	34
Vészterhes napok naplótöredékei	36
Emlékezzünk...	38
Szetsey Irma	41
Vincze Béla	43
Dr. Freller Andor	45
1945. április 9.	47
A római katolikus templom	53
P. Hajnal József Zénó	55
Nepomuki Szent János	56
A református templom	58
Volt egyszer egy háború	59
Végtisztesség	60
Az áldozatok és mártírok	61
Emléknap április 19.	65
Emlékest	68
Emlékezzünk	71
Nemeskürty István avatóbeszéde 1994	73

